

Társadalomtudományi Könyvtár Új Folyam

Sorozatszerkesztő
BERÉNYI GÁBOR

NORBERT ELIAS
**A civilizáció
folyamata**

Második, javított kiadás

Gondolat Kiadó
Budapest, 2004

sági és egy kisebb, ám gazdaságilag egyre erősebb városi-polgári szektorból áll. Mindkettőben található egy alsó réteg, itt a városi szegények, a mesterlegények és munkások tömege, ott a parasztok. Mindkettőben található egy alsó középréteg, itt a kis kézművesek s valószínűleg még az alacsony rangú hivatalnokok is, ott a szegényebb vidéki nemesek, az ország eldugott sarkában. S mindkettőben van egy felső középréteg, itt a jómódú és gazdag kereskedők, a magas rangú városi és vidéken még a legfőbb bírósági és igazgatási hivatalnokok, ott a jómódú vidéki és tartományi nemesség. Végül mindkét szektorban van egy elit réteg, amely egészen az udvarig terjed: az egyikben a magas rangú hivatalnokok, a noblesse de robe, a másikban az udvari nemesség, a noblesse de péce csúcsa. A király pedig gondosan őrtökdi azon, hogy e szektoron belül és e szektorok között a feszültségek, amelyeket tovább bonyolítanak mindkét szektor feszültségei és szövetségei az ugyanígy tagolt papsággal, egyensúlyban maradjanak. Garantiálja a nemesség kiváltságait és társadalmi presztízsét a polgári csoportok növekvő gazdasági erejével szemben. S mint említettük, a társadalmi termék egy részét, amelyet a pénzügyi monopólium feletti rendelkezése révén eloszthat, közvetlenül a nemesi elit rétegre fordítja. Amikor később, nem sokkal a forradalom előtt, miután minden reformkísérlet kudarcot vallott, az ellenzéki polgári csoportok jelszavai között előtérbe került a nemesi kiváltságok megszüntetésére irányuló követelés, akkor ez közvetlenül tartalmazza azt a követelést is, hogy másként kezeljék az adómonopóliumot és az adóbevételeket. Megszüntetni a nemesi kiváltságokat egyfelől ezt jelenti: megszüntetni a nemesség adómentességét, tehát másként osztani fel az adóterheket; másfelől pedig: megszüntetni vagy számban csökkenteni a sok udvari hivatalt, megszüntetni – az újpolgárság, a hivatásrendi polgárság szemszögéből – a haszon és funkció nélküli nemességet, ami egyúttal azt is jelenti, hogy másként kell felosztani az adóbevételeket – nem a királyi érdekek, hanem inkább a funkcionálisan megszított egész társadalom érdekei vagy – legáltalábbis eleinte – a felső polgárság érdekei szerint. Végül a nemesi kiváltságok eltörlése egyúttal a központi uralkodó eddigi pozíciójának eltörlését is jelenti, amelyben ő volt a mérleg nyelve a két rend között, azok meglevő rangsorát fenntartva. A következő időszak központi uralkodói valóban másfajta feszültségsszövevény felett lavíroznak. Ennek megfelelően ők maguk és funkciójuk is más jellegűt ölt. Csak egyetlen dolog marad változatlan: a feszültségfengély e másfajta szerkezetében addig ugyanúgy viszonylag korlátozott a központi hatóságok tejjhatalma, amíg a feszültségek még nem túl nagyok, ameddig tehát a feszültségpólusok képviselői között még lehetséges állandó közvetlen megegyezés, s akkor fokozódik, amikor a feszültségek növekszenek, de egyik küzdőcsoport sincs döntő fölényben.

Összefoglalás

Egy civilizációelmélet vázlata

1. A TÁRSADALMI KÉNYSZERTŐL A BELSŐ KÉNYSZERIG

Mi köze van a „civilizációhoz” annak, hogy a társadalom „államok” formájában szerveződik meg, s hogy az illetékek és a fizikai erőszak egy nagyobb területre kiterjedően monopóliummá válik és központosul?

A civilizációs folyamat megfigyelője problémák egész halmaza elé kerül. Hogy csupán néhány legfontosabbat előlegezzünk, itt van mindjárt a legáltalánosabb kérdés: látjuk – s e munka első kötetének fejtegetései az idevágó szemléltető anyag segítségével próbálták megvilágítani –, hogy a civilizáció folyamata az emberi viselkedés és érzület egészen meghatározott irányban történő megváltozása. Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a változást, „civilizációt” nem egyes emberek határozták el valamikor a múltban, hogy azután fokozatosan teljesen tudatosan és „ésszerűen”, a célnak megfelelő intézkedésekkel megvalósítsák; nyilvánvaló, hogy a „civilizáció” – éppúgy, mint a racionálisítás – nem az emberi „ráción” terméke, s nem hosszú távú tervezés eredménye. Miként volna elgondolható, hogy a fokozatos „racionálisításnak” évszázadokon át már egy ilyenfajta „ésszerű” viselkedés és tervezés az alapja? Miként volna elgondolható, hogy a civilizáció folyamatát olyan emberek indították be, akik előrelátással rendelkeztek, szabályozottan tudtak úrrá lenni valamennyi rövid távú affektusukon, tehát olyan tulajdonságokkal rendelkeztek, melyek maguk is hosszú civilizációs folyamatot előfeltételnek?

A történelemben valójában semmi sem utal arra, hogy ezt a változást „ésszerűen”, mintegy néhány ember vagy embercsoport céltudatos nevelőtevékenysége idézte elő. A folyamat egésze tervszerűtlenül zajlik; ám mégsem valamiféle sajátos rend nélkül. Pentebb részletesen megmutattuk, miként alakulnak át, a legkötőnözőbb oldalakról, külső kényszerek belső kényszerekké, miként utalják egyre differenciáltabb formákban az emberi intéznievalókat a társas élet színterei mögé, s övezik őket szegyenérzetekkel, miként válik az állandó önkontroll révén egyre mindenedalábbá, egyöntetűbbé és szilárdabbá az egész ösz-

tön- és affektusélet szabályozása. Mindez biztosan nem valamiféle ésszerű eszmére vezethető vissza, amelyet valamikor, évszázadokkal ezelőtt egyes emberek fogalmaztak meg, hogy azután nemzedékről nemzedékre mint a cselekvés célja, a kívánságok szubjektív célkitűzése gyökeresedjék meg, míg végül a „haladás századaiban” teljes valóságá nem válik; ám az átalakulás mégsem strukturálatlan és kaotikus változás.

Ugyanaz a kérdés merül itt fel a civilizációs folyamat oldaláról, amelyik a történelmi változás általános problémája is egyben: ezt a változást egészében nem „ésszerűen” tervezik, de nem is rendezetlen figurációk szabálytalan jövés-menése. Hogyan lehetséges ez? Miként keletkeznek egyáltalán az emberi világban olyan figurációk, amelyet egyetlen ember sem szándékozott létrehozni, amelyek azonban távolról sem szilárdság, szerkezet és struktúra nélküli felhőkép-ződmények?

Előző vizsgálódásainkban, különösen azokban a részekben, amelyek a társadalmi mechanizmusok problémáinak szenteltünk, megpróbáltunk válaszolni ezekre a kérdésekre. A válasz meglehetősen egyszerű: az egyes emberek tervei és cselekedetei, érzelmi és ésszerű rezdülései állandóan baráti vagy ellenséges kapcsolatba lépnek egymással. Az egyes emberi terveknek és cselekedeteknek ez az alapvető összeshívó olyan változásokat és figurációkat idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett vagy hozott létre. Ebből, az emberek interdependenciájából, egészen sajátos rend származik, amely kényszerítőbb és erősebb, mint az őt alkotó egyes emberek akarata és esze.¹²⁹ Az összeshívódnak ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét; ez alapozza meg a civilizáció folyamatát.

Ez a rend nem „racionális” – ha „racionálison” azt értjük, hogy gép módjára jön létre egyes emberek célirányos megfontolásából – és nem is „irracionalis” – ha „irracionalison” azt értjük, hogy felfoghatatlan módon keletkezik. Egyes emberek néha a „természet” rendjével azonosítják; Hegel és sokan mások egyén feletti „szellemként” értelmezték, s Hegel elképzelése az „ész cseléről” mutatja, hogy őt is mennyire foglalkoztatja az a tény, hogy sok olyasmi adódik az emberek összes tervezettségéből és cselekvéséből, amit cselekvésében valójában egyetlen ember sem akart. Ebben az esetben azonban elégtelennek bizonyulnak azok a gondolkodási szokások, amelyek nyomán arra hajlunk, hogy olyan alternatívához ragaszkodjunk, mint „racionális” vagy „irracionalis”, „szellem” vagy „természet”. A valóság ebből a szempontból sem egészen úgy épül fel, ahogyan meghatározott szinthez kötődő fogalmi apparátusunk el szeretné hiteitni velünk, jöllehet a maga korában az az apparátus egészen bizonyosan jó szolgálatot tett mint irányítói az ismeretlen dolgok világában. *A társadalmi összeshívódnak belső törvényei nem azonosak sem a „szellem”, az individuális gondol-*

kodás és tervezés törvényességével, sem annak törvényességével, amit „természetnek” nevezünk, jöllehet a valóságnak mindezek a különböző dimenziói funkcionálisan szétválasztottan kapcsolódnak egymáshoz. Am az általános utalás az összeshívódnak a jelenségek öntörvényességére kevésbé segít elő az ilyen jelenségek megértését, üres és félreérthető marad, ha egyáltalán közvetlenül nem mutatjuk meg meghatározott történelmi változásokban az összeshívódnak konkrét mechanizmusait s ezáltal e törvényességük működését. Eppen ez az egyik feladat, amelynek e munka harmadik fejezetét szenteltük. Itt megkíséreltük kimutatni, hogy az emberek összeshívódnak, kölcsönös egymásrautaltságának vagy függőségének miféle fajtája indította útjára például a feudalizáció folyamatát. Megmutattuk, miként ugraszt egymásnak a konkurencia szituációjából adódó kényszer egy sor hűbérrát, miként szűkül össze lassan a versengők köre, miként kerül egyikük monopolhelyzetbe, és végül – más összeshívódnak mechanizmusokkal összefüggésben – hogyan jön létre az abszolutista állam. Az emberi kapcsolatok ezen egész átszerveződésének egészen biztosan közvetlen jelentősége van az emberi habitusnak ama megváltozása szempontjából, amelynek eddigi formája az általunk ismert „civilizált” viselkedés és érület; nemsokára beszélünk kell még az emberi kapcsolatok szerkezetének e sajátságos megváltozása és a pszichikus habitus szerkezetében történt megváltozás közötti összefüggésről. Ezeknek az összeshívódnak mechanizmusoknak az áttekintése azonban általánosabb értelemben is fontos a civilizációs folyamat megértése szempontjából: csak ha látjuk, mennyire kikényszerít – feszültségei révén – bizonyos társadalomszerkezet s a társadalmi összeshívódnak meghatározott formája bizonyosfajta változást és ezáltal az összeshívódnak más formáit,¹³⁰ csak akkor érthetjük meg, miként jönnek létre az emberi habitusoknak, a képlékeny pszichikai apparátus modellálásának azok a változásai, amelyek az emberiség történetében a legkorábbi időktől kezdve egészen a jelenig mindegyre megfigyelhetők. S csak akkor érthetjük meg tehát azt is, hogy a pszichikai habitusnak a civilizáció értelmében való változása teljesen meghatározott irány és rend szerint történik, noha nem egyes emberek terveztek meg vagy idézték elő „ésszerű”, célirányos intézkedések révén. A civilizáció éppolykévéssé „ésszerű” és „racionális”,¹³¹ mint „irracionalis”. Vakon indul útjára és vakon halad előre, egy kapcsolati szövedék saját dinamikája hajtja, annak a módnak a sajátos megváltozásai, ahogy az emberek kénytelenek egymással élni. Egyáltalán nem lehetetlen azonban, hogy valami „ésszerűbbet”, szükségteinknek és céljainknak jobban megfelelőt csináljunk belőle. Mert éppen a civilizációs folyamatot összehangban nyújt az összeshívódnak mechanizmusok vak játéka maga is fokozatosan nagyobb játékeret az összeshívódnak szövedékébe és a pszichikai habitus való tervszerű beavatkozás számára, mely be-

avatkozások alapja az, hogy jobban megismerjük e folyamat nem megtervezett törvényszerűségeit.

De az emberek kényszerű együttélésének módjában bekövetkező miféle sajátos változás alakítja az ember képlekeny pszichikai apparátusát éppen a „civilizáció” értelmében? Annak alapján, amit korábban a nyugati társadalom változásairól mondtunk, erre a kérdésre is meg lehetőségen egyszerű az első, legáltalánosabb válasz: a legkorábbi időktől egészen a mai korig a társadalmi funkciók, a konkurencia erős nyomása alatt, egyre jobban differenciálódnak. S minél jobban differenciálódnak, annál nagyobb lesz a funkciók és ezáltal azon emberek száma, akikről az egyén valamennyi intéznievalójában, a legegyszerűbbekben és legmindennapibbokban éppúgy, mint a bonyolultabbakban és ritkábban előfordulóknak, állandóan függ. Egyre több ember viselkedését kell összehangolni, a cselekvések szövevényét egyre pontosabban és szigorúbban kell megszervezni ahhoz, hogy az egyes cselekedet ezen a szövevényen belül betölthesse társadalmi funkcióját. Az egyén kénytelen viselkedését egyre differenciáltabban, egyöntetűbben és szilárdabban szabályozni. Már hangsúlyoztuk, hogy ebben az esetben korántsem csak tudatos szabályozásról van szó. A pszichikai apparátusnak a civilizáció folyamán történő megváltozására éppen az jellemző, hogy a viselkedés differenciáltabb és szilárdabb szabályozását kiskorától fogva egyre inkább mint valami automatizmust nevelik bele az emberbe, mint belső kényszert, amely ellen még akkor sem védekezhet, ha tudatosan akar. A cselekvések fonadéka annyira bonyolulttá és szerteágazóvá válik, akkora erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy ezen a fonadékon belül „helyesen” viselkedjünk, hogy az egyénben a tudatos önkontroll mellett egyúttal egy automatikusan és vakon működő önkontroll-apparátus is megszilárdul, amely súlyos félelmeket kelte próbálja meggátolni a társadalmilag szokásos viselkedés elleni vétkeket, de éppen mert szokászerűen és vakon működik, kerülő utakon elég gyakran követ el ilyeneket a társadalmi realitás ellen. A viselkedés e megváltozásának irányát: az egész pszichikai apparátus egyre differenciáltabb szabályozását azonban – tudva, nem tudva – a társadalmi differenciálódás iránya, az előrehaladó funkciómegosztás és interdependencia-lánccok bővülése szabja meg, s mindebben, közvetve vagy közvetlenül, az egyén minden rezdülése, minden megnyilvánulása kikerülhetetlenül beletagozódik.

Ha egyszerű képpel akarjuk szemléltetni, miben különbözik az egyén beleszövődése egy kevésbé differenciált és egy differenciáltabb társadalomba, akkor gondoljunk az utakra és utcákra az egyik és a másik esetben. Bizonyos értelemben ezek a társadalmi összeszövődés térbeli függvényei, amely egészében már nem fejezhető ki egyedül a négydimenziós kontinuumból nyert fogalmi apparátussal. Gondoljunk az egyszerű, naturális gazdálkodást folytató harcos-társadalom görön-

gyós, közvetlen, esőtől és széltől elpusztítható országrúdjaira. A közlekedés, néhány kivételtől eltekintve, egészen gyér; a fő veszély, amelylyel itt az egyik ember a másikat fenyegeti, a katonai vagy rablási célzatú rajtaütés. Ha az emberek maguk köré pillantanak, ha szemükkel fákat és dombokat keresnek, vagy végignéznek az úton, ez elsősorban azért történik, mert mindig számítaniuk kell arra, hogy fegyveres támadás éri őket, s csak másod- vagy harmadsorban azért, mert ki kell Valakit kerülniük. Az élet e társadalom nagy útjain állandó harcokésszést kíván meg, s a szenvedélyek játékát az élet és birtok fizikai támogatással szembeni megvédelmezésében. Korunk differenciáltabb társadalmában a közlekedés a nagyváros fűtővonalain a pszichés apparátus egészen másfajta modellálását igényli. A rabló szándékú vagy katonai rajtaütés veszélye minimalisra korlátozódik. Autók járnak sietősen ide-oda; gyalogosok és kerékpárosok próbálnak átfurakodni a kocsi nyüzgésén; a nagy útkereszteződéseken rendőrök állnak, hogy több-kevésbé szerencsével szabályozzák a forgalmat. De ez a külső szabályozás alapiában véve ahhoz igazodik, hogy saját viselkedését mindenki a legpontosabban maga szabályozza az összeszövődés szükség-szerűségeinek megfeteleén. A fő veszély, amelyet itt az ember az ember számára jelent, abból keletkezik, hogy e nyüzgés közepette valaki elveszíti az önkontrollját. Önmagunk feletti állandó felügyeletre, a viselkedés rendkívül differenciált önszabályozására van szükség ahhoz, hogy az egyén átkormányozhassa magát ezen a nyüzgésen. Elégendő csak annyi, hogy az állandó önszabályozás megkövetelte erőfeszítés egyvalaki számára túl nagy legyen, s az illető máris halálos veszélybe sodorta önmagát és másokat.

Ez persze csak kép. A cselekvésláncolatok szövedéke, amelybe ebben a differenciált társadalomban minden egyes cselekedet beolvad, sokkal bonyolultabb, az önkontroll, amelyhez az élet itt kiskortól fogva hozzászoktat bennünket, sokkal mélyebben gyökerezik bennünk, mint ahogy ez a példa mutatja. De valamiféle benyomást legalább mégiscsak ad arról, hogy ami a „civilizált” ember pszichés habitusára oly nagyon rányomja bélyegét – belső kényszerek állandósága és differenciáltsága –, miként függ össze a társadalmi funkciók differenciáltságával, az itt állandóan összehangolandó cselekedetek sokféleségével.

A belső kényszerek sémája, az ösztönmodellálás sablonjai minden bizonynyal megtehetően eltérőek aszerint, hogy mi a funkciója, a helye az egyénnek ebben a szövedékben. A nyugati világ különböző szektorában még ma is a belső kényszerapparátus erősségének és szilárdságának különböző fokozatai léteznek, s ezek az eltérések önmagukban elég jelentősnek látszanak. Egész csomó részletkérdés merül itt fel, melyek megválaszolásához a szociogenetikus módszer jelentős segítségget nyújthat. A kevésbé differenciált társadalmak embereinek maga-

tartásával összevetve viszont csökken ezeknek a különbségeknek és fokozatoknak a jelentősége, s világosan és éles körvonalakban tűnik elő az a nagy átalakulás, amelynek kiemelése itt elsődleges feladatunk: a társadalmi szövedék differenciálódásával együtt a szociogén pszichés önkontroll-apparátus is differenciáltabbá, mindenoldalúbbá és stabilabbá válik.

Amde a társadalmi funkciók differenciálódása csak az első és legáltalánosabb azon társadalmi átalakulások közül, amelyek a szemünk elé tárulnak, amikor annak okait kutatjuk, hogy miért a „civilizáció” irányába változott meg a pszichés habitus. Az előrehaladó funkciómegoszlás a társadalmi szövedék teljes átszerveződésével jár együtt. Fentebb részletesen megmutattuk, hogy egy olyan társadalomban, amelyben a funkciók nem nagyon különülnek el, a meghatározott nagyságrendű társadalmat szolgáló központi szervek viszonylag ingatagok és könnyen széthullanak; megmutattuk továbbá azt is, hogy mi ennek az oka; megmutattuk, miként erőtlenednek el lassan a kapcsolati kényszerek emeltyűje révén a széthúzó törekvések, a feudalizáció mechanizmusai, s miként jönnek létre lépésről lépésre állandóbb központi szervek, a fizikai erőszak szilárdabb monopoliztményei. A pszichés belső kényszerapparátus sajátos stabilitása, amely minden „civilizált” ember magatartásának egyik döntő vonása, a legszorosabb összefüggésben áll a fizikai erőszak monopoliztményeinek létrejöttével és a központi társadalmi szervek növekvő stabilitásával. Csak az ilyen stabil monopoliztmények kialakulásával jön létre az a társadalmi formáló-gépezet, amely az egyént kiskorától fogva állandó és pontosan szabályozott önuralomhoz szoktatja, csak ezzel összefüggésben alakul ki az egyénben a stabil, jórészt automatikusan működő önkontroll mechanizmus.

Ha létrejön az erőszakmonopólium, békessé vált terek alakulnak ki, társadalmi mezők, amelyek rendszerint mentesek az erőszakos cselekedetektől. A korábbiaktól eltérő kényszerek hatnak itt az egyes emberekre. Erőszakformák, amelyek mindig is jelen voltak, de eddig csak a fizikai erőszakkal keveredve vagy összeolvadva léteztek, most különválnak attól; önállóan és megváltozott formában maradnak fenn a megbékített térségekben; mai köztudatunk számára a legvilágosabban a gazdasági erőszakban, a gazdasági kényszerekben testesülnek meg; valójában a különböző fajta erőszakok és kényszerek egész keveréke hat tovább az emberi közegben, miután a fizikai erőszak lassan kiszorul a nyílt színról a társadalom mindennapjaiban, s csak közvetett formában játszik közre a szokások kinevelésében.

Általánosságban ebbe az irányba változik meg az emberek viselkedése és affektusházartartása, ha az emberi kapcsolatok szerkezete ábrázolt módon alakul át: stabil erőszakmonopólium nélküli társadalmak¹²⁹ egyúttal mindig olyan társadalmak is, amelyekben a funkció-

megoszlás viszonylag csekély mérvű, az egyént kötő cselekvési láncolatok pedig aránylag rövidnek. S megfordítva: az eleinte mindig nagyobb fejedelmi vagy királyi udvarban megfestesülő stabilabb erőszakmonopóliumokkal rendelkező társadalmakban a funkciómegoszlás többé-kevésbé előrehaladott, az egyéneket kötő cselekvési láncolatok hosszabbak, és az egyik ember funkcionális függősége a másiktól nagyobb. Az egyén itt messzemenően védve van attól, hogy hirtelen rajtaüssenek, hogy a fizikai erőszak sokkszerűen törjön be életébe; ugyanakkor ő maga kénytelen visszafojtani szenvedélyei kitörését, a vértulást, amely egy másik ember elleni fizikai támadásra készíti. A kényszer többi, a békessé tett területeken immár uralkodó formája az egyén viselkedését és affektusmegnyilvánulásait ugyanilyen irányba modellálja. Minél sűrűbb az interdependenciák szövedéke, amely az előrehaladó funkciómegoszlással pókhálóként övezi az egyént, minél nagyobb területekre terjed ki ez a szövedék, amely területek ezzel az összeszövődéssel – akár funkcionális, akár intézményes is az – egységé állnak össze, annál nagyobb veszély fenyegeti annak az egyének a szociális létezését, aki enged spontán vértululásainak és szenvedélyeinek; s annál nagyobb előnyt élvez társadalmilag az, aki képes elfojtani affektusait, s annál erőteljesebben szorítanak kiskorától fogva minden egyént arra, hogy – egész sor közvetítő láncszemen át – figyelembe vegye saját és mások cselekedeteinek hatását. A spontán érzelmeiktörések elfojtása, az affektusok visszafogása, a gondolkodás terének kiterjesztése az adott pillanaton túl a múltbeli okok és a jövőbeli következmények láncolatára, mindezek ugyanazon viselkedésváltozás különböző oldalai, éppen azé a viselkedésváltozásé, amely a fizikai erőszak monopolizálásával, a cselekvési láncok és interdependenciák kiterjesztésével szükségképpen ugyanekkor megy végbe a társadalmi térben. A viselkedésnek ez a megváltozása a „civilizáció” irányába tart.

Példa erre a nemesség átváltozása lovagok rétegéből udvaroncok rétegévé. Abban a térben, ahol az erőszak elkerülhetetlen és mindennapos esemény, s ahol az egyén függőségi láncolatai aránylag rövidnek, mert nagyrészt közvetlenül saját földje terményeiből él, ott az ösztönök vagy az effektusok erős és állandó elfojtására nincs szükség; de nem is lehetséges, s nem is hasznos. Maguknak a harcosoknak az életét, de az összes többi emberét is, aki ilyen társadalomban él, amelyeknek felső rétegét harcosok alkotják, szakadatlanul és közvetlenül fenyegetik erőszakos cselekmények; ennek megfelelően szélsőségek között mozog – legalábbis a pacifikált életterekben megszokott viselkedéshez képest. Ez lehetőséget nyújt a harcos számára, hogy – az említett másik társadalomhoz képest – rendkívül szabadon élje ki érzéseit és szenvedélyeit: lehetősége nyílik a vad örömökre, a nők élvezetének gatlástalan habzsolására vagy akár a gyűlöletre is, megsemmisít-

ve és megkínözva mindent és mindenkit, aki vagy ami ellenség, vagy az ellenséghez tartozik. Együttal azonban az a veszély fenyegeti a harcost, hogy ha legyőzik, sokkal jobban ki lesz szolgáltatva a másik ember hatalmának és szenvedélyének, s annyira leigázzák, a testi kínok olyan szélsőséges formáit kell megtapasztalnia, amilyenek később, amikor az egyén fizikai kínzása, fogva tartása és radikális megálázása már egy központi hatalom monopóliumává vált, a mindennapi életben rendszerint alig fordulnak elő; ezzel a monopolizálással párhuzamosan az egyén fizikai fenyegetettsége lassan személytelenebbé válik; már nem függ annyira közvetlenül pillanatnyi affektusoktól; fokozatosan egyre erősebben vetik alá pontos szabályoknak és törvényeknek; s végül, bizonyos határok között és meghatározott ingadozásokkal, a fenyegetettség még a törvények megsértése esetén is enyhül.

A nagyobb ösztönkövetlenség és az erősebb testi fenyegetettség, amelyekkel mindenütt találkozunk, ahol még nem alakultak ki szilárd és erős központi monopóliumok, mint látjuk, egymást kiegészítő jelenségek. Ebben a társadalmi szerkezetben nagyobb a lehetőség arra, hogy a győztesek és a szabadok kiélhessék ösztöneiket és affektusait, ugyanakkor a másik ember affektusai közvetlenebbül fenyegetik az egyént, és mindenütt jelenvalóbb a szolgaság és a gátlástalan lealázás lehetősége abban az esetben, ha az ember a másik ember hatalmába kerül. Ez nem csak a harcosok egymás közti kapcsolatára vonatkozik; az ő számukra a monetarizálódás és a szabad konkurencia körének beszüklése során különben is lassan már kialakult valamiféle affektusenyhítő viselkedési szabályrendszer; az egész társadalmon belül is a későbbinél sokkal élesebb ellentétben áll egymással a férfúi létezés kötetlensége és a női lét korlátozottsága, valamint az alávettettek, legyőzöttek vagy jobbagyok gyökeres kiszolgáltatottsága.

Az ilyen szélsőségek közötti életnek, az állandó bizonytalanságnak, amelybe ennek az emberi kapcsolatrendszernek a szerkezete az egyént taszítja, felel meg az egyéni viselkedés és lelki háztartás szerkezete. Mivel itt az ember és ember közötti kapcsolatban hirtelenebbül tör elő a veszély, váratlanabban és kiszámíthatatlanabban merül fel az egyén előtt a győzelem vagy a felszabadulás lehetősége, ezért gyakran ban és átmenetek nélkül hánódik élvezet és rossz érzés között. A szabad harcos társadalmi funkciója valóban csak csekély mértékben enged meg a veszélyek hosszú távú előrelátását, az egyes cselekedetek hatásának három-négy közvetítő láncszemig történő igen pontos felmérését, jóllehet a hadsereg fokozódó központosításával e funkció már a középkorban is lassan ebbe az irányba kezd változni. A hajtóerőt eleinte csak a közvetlen jelen szolgáltatja; ahogy ez, a pillanatnyi helyzet megváltozik, változnak az affektusmegnyilvánulások is; ha a helyzet élvezetet ígér, azt teljesen kiélik, nem számolnak a lehetséges jövőbeli következményekkel, nem gondolnak rájuk; ha szűkséget, fogságot,

vereséget hoz magával, azt is fenntartás nélkül el kell szenvedni; s a megszüntethetetlen nyugtalanság, a veszély állandó közelsége, ennek a kevésbé kiszámítható és bizonytalan életnek az egész légköre, amelyben legfőképpen kicsiny és gyakran gyorsan továbbterjedő szigetei vannak egy védtelenebb létezésnek, elég gyakran külső indíték nélkül is előidézi a legönfelelőbb öröm hirtelen átcsapását a legmélyebb töredelembe és bűnbánatba. Ha szabad ez egyszer így kifejeznünk magunkat, a léleknek itt hasonlíthatatlanul nagyobb a készsége arra, jobban hozzá van szokva, hogy egyforma intenzitással csapjon át az egyik végtelétől a másikba, s gyakran már apró benyomások, ellenőrizhetetlen képzet-társítások is elegendők ahhoz, hogy kiváltsák a félelmet és a fordulatot.¹³⁸

Ha változik az emberi kapcsolatok szerkezete, ha kialakulnak a fizikai erőszak monopolszervezetei, s a tartós csetepaték és háborús-kodások kényszere helyett az egyént békésebb, pénz- vagy presztízszerzést szolgáló funkciók tartják kordában, akkor az affektusmegnyilvánulások lassan egy közepes szint felé törekszenek. A viselkedésben és az affektusmegnyilvánulásokban tapasztalható ingadozások nem tűnnek el, de mérséklődnek. A kilengések nem oly nagyok már sem felfelé, sem lefelé, a fordulatok nem annyira közvetlenek.

Az ellentétes oldalról világosabban látható, hogy mi változik. Az erőszakmonopóliumok létrejöttével az ember ember általi fenyegetettségét szigorú szabályozásnak vetik alá, és az kiszámíthatóbbá válik. A mindennapok mentesebbek lesznek az emberre sokszerűen ráterő fordulatoktól. Az erőszakot kaszányákba zárják; s az tárolóhelyéről, a kaszányákba csak szélsőséges esetben, háborús időkhöz és a társadalmi felfordulás során tör be közvetlenül az egyén életébe. Mint meghatározott szakembercsoportok monopóliuma rendszerint kiiktatódik a többiek életéből; s ezek a szakemberek, az erőszaktevés egész monopolszervezete most már csak a társadalom mindennapijainak peremén áll órt mint az egyén viselkedését ellenőrző szervezet.

A fizikai erőszaknak és a belőle kiinduló fenyegetésnek még ebben a formában mint ellenőrző szervezetnek is van bizonyos hatása a társadalomban élő egyénre, akár tud róla, akár nem. De már nem állandó bizonytalanságot, hanem ellenkezőleg, a biztonság sajátos formáját honosítja meg az egyén életében. Már nem mint csapat mérőt vagy csapatát elszenvetőt, mint fizikailag győzött vagy legyőzöttet dobálja ide-oda hatalmas élvezetkítőrések és súlyos félelmek között; ebből a mindennapok színteréből mögött felhalmozott erőszaktól állandó, egyenletes nyomás nehezedik az egyén életére, amelyet gyakran még csak meg sem érez, hiszen teljesen hozzászokott, viselkedése és ösztönkiakítása zsenge ifjúságától kezdve erre a társadalmi szerkezetre hangolódott. Valójában a viselkedés bevésésének egész gépezete változik meg; s ennek megfelelően, mint mondtuk, nemcsak egyes viselkedés-

módok változnak, hanem a viselkedés egész jellege, a pszichés önkormányzás teljes szerkezete. A fizikai erőszak monopolszervezete az egyént rendszerint nem közvetlen fenyegetéssel kényszeríti. Sokféle módon közvetített és messzemenően előre látható kényszert vagy nyomást fejt ki rá állandóan. Jórészt az egyén saját megfontolásán keresztül hat. Rendszerint csak mint lehetőség, mint ellenőrző szerv van jelen a társadalomban; a tényleges kényszert maga az egyén gyakorolja ön maga felett, egyrészt azért, hogy cselekedetei következményeit egész sor kapcsolódó cselekményre kiterjedően ismeri, másrészt a megfelelő felnőtt gesztusok alapján, amelyek pszichés apparátusát gyermekkorában formálták. A fizikai erőszak monopolizálása, a fegyverek és a fegyveresek egy kézben történő összpontosítása többé-kevésbé kiszámíthatóvá teszi az erőszak gyakorlását, a békésé tett tevékenen élő fegyvertelen embereket pedig saját előrelátásukon vagy megfontolásukon alapuló önmegtartóztatásra készíti; egyszóval, kisebb vagy nagyobb mértékben önuralomra kényszeríti őket.

Nem mintha a középkori harcok-társadalomból vagy más társadalomból, amelyekben a fizikai erőszaknak nincs differenciált és szilárd monopolizációja, valaha is teljesen hiányzott volna valamifajta önuralom. Csakhogy az önkontroll, a felettes én, a lelkiismeret – nevezetesen bárhol – pszichés gépezetét egy ilyen harcok-társadalomban közvetlenül a fizikai erőszakcselekményekkel összefüggésben nevelik és kényszerítik ki, tartják fenn; alakja ennek a nagyobb ellentéteket és váratlanabb átcsapásokat mutató életnek felel meg. Az erőteljesebben pacifikált társadalmak belső kényszerapparátusaihoz képest szét-szört, instabil, és tele van heves, affektív kitürelésekkel; a társadalmilag „helyes” viselkedést biztosító félelmek itt még távolról sincsenek annyira az egyén tudatából az úgynevezett „belső világba” szorítva; ahogy a döntő veszély még nem az önszabályozás csődjéből, az önkontroll lanyhulásából, hanem a közvetlen külső fizikai fenyegetésből ered, úgy a szokásos félelem is inkább külső hatalmaktól való félelem formáját ölti. S itt ez a mechanizmus marad kevésbé stabil, valamint kevésbé átfogó, egyoldalúbb vagy részlegesebb is. Egy ilyen társadalomban bizonyára viszonylag erőteljes önuralmat nevelnek az emberbe a fájdalom elviselése terén; de ezt rögvest kiegészíti az affektusoknak az említett másik mércén mérve szélsőséges szabadon engedése mások kínzásában. A középkori társadalom bizonyos szektoráiban az aszkézis, az önsanyargatás és az önkéntes lemondás ugyancsak viszonylag szélsőséges formát találjuk, amelyekkel nem kevésbé szélsőséges elvezetési módok állnak szemben a társadalom más részeiben, s elég gyakran bukkannak arra a jelenségre, hogy az egyik magatartás egyetlen ember életében esap át hirtelen a másikba. A belső kényszer, amelyet itt az egyén magán gyakorol, a harc a saját hús-vér lényé ellen, nem kevésbé intenzív és egyoldalú, nem kevésbé gyökeres és szenvedélytől

átítatott, mint ellenpárja, a harc a többiek ellen vagy az élvezetek habzsolása.

Az erőszak monopolizálásával a megbékített helyeken az önuralom és a belső kényszer más típusa jön létre: a szenvedélymentes önuralom. A társadalmi ellenőrző és felügyelő apparátusnak az egyén lelki háztartásában kialakuló ellenőrző apparátus felel meg. Mind az egyik, mind a másik pontos szabályozásnak kísérli meg alávetni az egész viselkedést, valamennyi szenvedélyt egyaránt. Mindkettő – az egyik jórészt a másik közvetítésével – állandó, egyenletes nyomást fejt ki az affektusmegnyilvánulások elfojtása érdekében. A viselkedésben és az affektusmegnyilvánulásokban igyekeznek tompítani a szélsőséges ingadozásokat. Ahogy a fizikai erőszak monopolizálása csökkenti a félelmet és rémületet, amelyet az ember a másik emberről szemben érez, egyúttal azonban annak lehetőségét is, hogy bárki másokat rémületbe ejtsen, másokban félelmet keltsen, vagy másoknak kint okozzon – tehát meghatározott élvezet- és affektuskielések lehetőségét –, úgy kísérli meg csökkenteni az állandó önkontroll, amelyhez az egyén most egyre jobban hozzászokik, a viselkedés ellentétét és hirtelen átcsapásait, az összes megnyilvánulás affektusoktól terheltségét. Az egyént itt arra szorítják, hogy egész lelki háztartását alakítsa át: folyamatosan, egyenletesen és mindenoldalúan kell szabályoznia ösztönéletét és viselkedését.

Teljesen ugyanebbe az irányba hat az a fegyvertelen kényszer és erőszak, amelynek az egyén a megbékített mezőben közvetlenül ki van téve: például a gazdasági kényszer. Ezek is affektusokkal kevésbé teleteltek, mérsékeltébbek, állandóbbak és nem annyira lökészerűek, mint azok a kényszerek, amelyekkel a monopóliummentes harcok-társadalomban az egyik ember a másikkal szemben él. Ezek, az egyén számára a társadalomban megnyíló összes funkcióban testet öltő kényszerek szintén arra készítik őt, hogy az adott pillanaton túl szakadatlanul hátra- és előre pillantson, összhangban azzal, hogy most már minden cselekedet automatikusan hosszabb és differenciáltabb láncokba tagozódik; az egyéntől azt követelik, hogy – viselkedése távolabbi hatását szem előtt tartva – állandóan úrrá legyen pillanatnyi affektus- és ösztönreződülésein; az egyénbe – a másik mércéhez képest – egyenletes önuralmat nevelnek, amely mint szilárd gyűrű fogja át egész viselkedését; arra szoktatják, hogy ösztöneit állandóan a társadalmi mércéknek megfelelően szabályozza. Mint mindig, itt sem csak közvetlenül maguk a felnőtt funkciók alakítják ki az embereket ez a visszafogottság, az ösztönök és affektusok állandó szabályozását; a felnőttek, részben automatikusan, részben egészen tudatosan, viselkedés módjaik és szokásaik révén az ezeknek megfelelő viselkedésmódot és szokásokat alakítják ki a gyermekekben; az egyént már kora ifjúságától arra az állandó visszafogottságra és megfontoltságra hangol-

ják, amelyre a felnevelt funkciók gyakorlásához szüksége lesz; ezt a visszafogottságot, viselkedésének és ösztönháztartásának szabályozását kiskorától fogva annyira szokásává tesszük, hogy mintegy a társadalmi mércék reálalomsáaként kialakul az ösztönöknek a mindenkori társadalmilag szokásos sémák és modellek jegyében történő automatikus önfelügyelete, valamiféle „ész”, egy differenciált és stabil „felettes én”, s a visszafogott ösztönrezdülések és hajlamok egy része az ember tudatában közvetlenül már egyáltalán nem is jelentkezik.

Korábban, a harcoss-társadalomban, az egyén akkor folyamodhatott erőszakhoz, ha ehhez elég erős és hatalmas volt; hajlamainak számos olyan irányba engedhetett nyíltan, amelyet azóta társadalmi tilalmak öveznek, kiélhetlenné téve az idekapcsolódó hajlamokat. A közvetlen élvezet nagyobb esélyeit azonban azzal fizette meg, hogy nagyobb volt az esélye a mindenütt jelen levő és közvetlen félelemre is; a középkori pokolképzetekből sejtethető, mennyire erős és intenzív volt ez a félelem az egyénben az emberek közötti kapcsolatok ilyen szerkezete mellett. Mind a kettő, az élvezet és a rossz érzés nyíltabban és szabadabban nyilvánult meg kifelé. Az egyén azonban a foglyuk volt; saját érzéseit igen gyakran mint természeti hatalmak vetették ide-oda. Kevésbé uralkodott szenvedélyein, azok pedig erősebben uralkodtak felette.

Később, mikor az egyéni létezőt szabályozó kötelékek már hosszabbak és differenciáltabbak, az individuum megtanul egyenlősebben uralkodni magán; az egyes ember immár kevésbé foglya szenvedélyeinek, mint korábban. De ahogy funkcionális függőségénél fogva most a korábbinál erősebben kötődik egyre nagyobb számú ember tevékenységéhez, viselkedésében, hajlamai és ösztönei közvetlen kielégítésének esélyeiben is hasonlíthatatlanul korlátozottabb, mint korábban volt. Az élet bizonyos értelemben veszélytelenebbé vált, együttáll azonban affektus- és élvezetmentesebbé is, legalábbis ami az élvezetvágy közvetlen megnyilvánulását illeti; s ahelyett, ami a mindennapokban hiányzik, álomban, könyvekben és képekben teremtettek pótlékot: így kezd el lovagregényeket olvasni a nemesség az udvarképessé válás során, így szemléli a polgár az erőszakot és a szerelmi szenvedélyt a filmben. A fizikai összecsapások, a háborúk és csetepaték ritkulnak, s még azokat a dolgokat is visszaszorítják vagy legalábbis egyre pontosabb társadalmi szabályozásnak vetik alá, amelyek – mint a megölt állatok feldarabolása vagy a kés használata az asztalnál – akárcsak valamiképpen emlékeztetnek rájuk. Együttáll azonban a harctér bizonyos értelemben az ember belső világába helyeződik át. Azoknak a feszültségeknek és szenvedélyeknek egy részét, amelyeket egykor közvetlenül az embernek elleni harcában vezettek le, most az embernek önmagában kell leküzdenie. A békésebb kényszerek, amelyeket másokkal való kapcsolataik gyakorolnak rá, benne magában képződnek le; sajátos szokásgepezet, sajátos „felettes én” alakul ki benne, amely

szüntelenül arra törekszik, hogy affektusait a társadalmi szerkezethez idomítva szabályozza, alakítsa át vagy nyomja el. Am az ösztönök, a szenvedélyes affektusok, amelyek most már nem mutathatók meg közvetlenül az emberek közötti kapcsolatokban, elég gyakran ugyanilyen hevesen harcolnak magában az egyénben énjének e felületeset gyakorló része ellen. Az embernek ez az önmagával való félig automatikus küzdelme nem mindig vezet szerencsés megoldáshoz; az önformálás, amelyet az ebben a társadalomban való élet megkövetel, nem mindig hozza létre az ösztönháztartás új egyensúlyát. Elég gyakran kisebb-nagyobb zavarok állnak elő, az ember egyik része felázad a többi ellen, vagy tartós megkeseredés következik be, s ez nehezíti vagy gátolja meg csak igazán, hogy úrrá legyen a társadalmi funkciók felett. A vertikális ingadozások – nevezük az egyszerűen így őket –, a félelem és az öröm, az élvezet és a bűnbánat közötti átcsapások csökkennek, a horizontális ugrás, amely keresztül-kasul az egész emberre jellemző, a „felettes én” és a „tudattalan” vagy „tudatalatti” közötti feszültség viszont növekszik.

Ha nemcsak statikus struktúrákat vizsgálunk, hanem kinyomozzuk szociogenezisüket is, akkor ezeknek az összesszövődési jelenségeknek az általános alapvonásai ismét csak meglehetősen egyszerűnek bizonyulnak: nagyobb embercsoportok interdependenciája és a fizikai erőszak kiiktatása révén létrejön egy olyan társadalmi mechanizmus, amelyben az emberek egymásra gyakorolt kényszererő-fajtáiban belső kényszerekké alakulnak; ezek a belső kényszerek, az állandó vissza- és előretökintés függvényei, amelyeket az egyénbe, hosszú cselekvési láncolatokba való beleszövődésével összhangban kiskorától nevelnek bele, részben a tudatos önuralom alakját, részben automatikusan működő szokások formáját öltik; az ösztön- és affektusmegnyilvánulások differenciált, a társadalmi helyzetnek megfelelő séma szerinti egyenletes mérséklése, állandó visszafogása, pontosabb szabályozása irányában hatnak; de a mindenkori belső nyomásnak s a társadalom mindenkori helyzetének – és benne az egyes emberének – megfelelően sajátos feszültségeket és zavarokat is előidéznek az individuum viselkedésében és ösztönéletében; bizonyos körülmények között éppen azért vezetnek állandó nyugtalansághoz és kielégíthetlenséghez, mert az ember hajlamainak és ösztöneinek egy része most csak megváltozott formában, például a fantáziában, nézőként vagy hallgatóként, nappali álmodásban vagy álomban eléggülhet ki; az affektusok elfojtásához való hozzászokás néha olyan sikeres – az uralom állandó érzése vagy a magányosságérzetek a példák erre –, hogy az egyes ember már semmilyen formában nem képes félelem nélkül kinyilvánítani megváltozott affektusait, egy az egyben kielégíteni elfojtott ösztöneit. Az ilyen esetekben, ama sajátos felépítésű kapcsolatrendszer révén, amelybe az ember gyermekként beleszületik, egyes ösztönfajták mint-

egy érzéketlenné válnak; a veszélyek nyomása alatt, amelyekkel a gyermek társadalmi terében való kinyilvánításuk járt, olyannyira automatikusan fellépő szorongás kíséri őket, hogy bizonyos körülmények között egy egész életen át némák és felidezhetően maradnak. Más esetekben egyes ösztönfajták azoknak a súlyos konfliktusoknak a következtében, amelyekbe faragatlan, affektív és szenvedélyes természetű kikérülhetetlenül besorolja a kis emberi lényt, miközben a társadalom „civilizált” lényé akarja alakítani, annyira tévútra kerülhetnek, hogy energiáik csak kerülő utakon, kényszereselekvésekben és egyéb, a zavart tükröző jelenségekben találhatnak nemkívánatos kiutat. Ismét más esetekben ezek az így megváltozott energiák ellenőrizhetetlen és egyoldalú vonzódásokat és ellenszenveteket, mindenféle különös bogarasságokat táplálnak. S mindegyik esetben valamiféle tartós, látszólag alaptalan belső nyugtalanság jelezheti, hogy mekkora ösztönenergiák kényszerülnek ezen a módon olyan alakba, amely nem tesz lehetővé igazi kielégülést.

Az individuális civilizációs folyamat, akárcsak a társadalmi, mind a mai napig nagyrészt vakon zajlik. Annak leple alatt, amit a felnőttek gondolnak és terveznek, a köztük és a felnövekvő ember közötti kapcsolat módja olyan funkciókkal és hatásokkal rendelkezik az utóbbi lelki háztartásában, amelyeket az előbbieknél nem szándékosan ültettek el, és amelyekről alig tudnak valamit. Ebben az értelemben tervszerűtlenül jönnek létre azok a szélsőségesen kedvezőtlen és társadalmilag rendellenes modellálási jelenségek is, amelyeket a fenti példák szemléltetnek; itt figyelmen kívül hagyhatjuk azokat a pszichés rendellenességeket, amelyek tulajdonképpen nem a modellálás következményei, hanem megváltoztathatatlan, örökletes tulajdonságokra vezethetők vissza. De a mindenkori társadalmi norma keretei között maradó és egyúttal szubjektíve kielégítőbb habitus nem kevésbé tervszerűtlenül jön létre. Ugyanabból a társadalmi formáló gépezetből születes szórásban kedvezőbb és kedvezőtlenebb karakterű emberi figurációk származnak. Azok az automatikusan újratermelt szorongások, amelyek a civilizációval járó konfliktusok során bizonyos ösztönmegnyilvánulásokhoz tapadnak, bizonyos körülmények között esetleg nem egyes ösztönirányok tartós és teljes elmémlüléséhez, hanem csak eltompulásukhoz és a normálisnak tekintett keretek közötti szabályozásukhoz vezetnek. Egyes ösztönenergiák eltérése és átalakulása nemcsak társadalmilag haszontalan kényszereselekedetekben, különösképpen számító mániákban és szokásokban, hanem egyénileg rendkívül kiélegető és társadalmilag maximálisan termékeny tevékenységben és tehetségben is kifejeződhet. Mind itt, mind ott a legképlekenyebb szakasz, a gyermek- és ifjúkor kapcsolatrendszere mint individuális alakzat képeződik le az egyes ember pszichés apparátusában, feltehetően énjének és ösztönközpontjának kapcsolatában; mind itt, mind ott

olyan szokásapparátussá szilárdul, amely valamennyi viselkedésmódban, a többi emberhez fűződő összes további kapcsolatban kifejeződik és tovább szövődik. Kedvezőbb esetben – jelképesen szólva – lassan behegedhetnek a sebek, amelyeket a civilizációval járó konfliktusok ütöttek az egyéni pszichén; kedvezőtlenebb esetekben sohasem formak be, vagy új konfliktusok hatására könnyen ismét felfakadnak. Ilyenkor a gyermekkorban a pszichés apparátusban megrögzült, emberközi konfliktusai állandóan zavarják a későbbi emberközi kapcsolatokat, vagy úgy, hogy ellentmondások vannak az egyes belső kényszereszek között, amelyek eredete a gyermek különböző kapcsolataiban, sokféle függőségében és ráutaltságában keresendő, vagy úgy, hogy állandóan visszatérő összecsapások zajlanak ezen belső kényszerapparátus és az ösztönközpont között. Amott, a különösen kedvező esetekben, ezek a feltelesen-apparátus különböző részei közötti ellentmondások fokozatosan kiegyenlítődnek; a legzavaróbb konfliktusok a felettes én és az ösztönközpont között lassan betokosodnak; nemcsak hogy világosan nem tudatosulnak, hanem oly mértékben küzdik le és dolgozzák fel őket, hogy anélkül, hogy a szubjektív kielégülés túl nagy esorbát szenvedne, szándéktalanul sem törnek már be a további emberközi kapcsolatokba. Az egyik esetben a tudatos és tudattalan önkontroll bizonyos pontokon még mindig bizonytalan, és beenged társadalmilag célszerűtlenül alakított ösztönenergiákat, a másikban, a társadalmi szerkezettel megfelelő összhangban lassan egységessé és stabilá válik; ez az önkontroll az ifjúkori életszakaszokban még ma is gyakran inkább egymás fölé, alá és mellé torlódtott jégtáblák összevisszasága, mint sima és szilárd jégpáncél. Mivel azonban ez a társadalmi mechanizmus éppen napjainkban rendkívül változó, megkívánja a viselkedési szokások rugalmasságát is, s azt a legtöbb esetben a stabilitás elvesztésével kell megfizetni.

Elméletileg tehát nem nehéz válaszolni arra, hogy mi a különbség egy sikeresnek, illetve sikertelennek számító individuális civilizációs folyamat között: az egyik esetben a folyamattal járó minden fáradság és konfliktus dacára végül is a társadalmi felnövt-funkció keretei közé jól illeszkedő viselkedésmódok, megfelelően működő szokászerkezet s egyúttal – ami nem szükségszerűen az előbbieknél velejárója – pozitív élvezetmérleg jön létre; a másik esetben vagy a társadalmilag szükséges önszabályozást kell mindig újból az ellentétes irányú ösztönenergiák leküzdésére szolgáló súlyos erőfeszítéssel, a személyes kielégülés nagyfokú csorbításával megvásárolni, vagy egyáltalán nem sikerül úrrá lenni ezek felett az energiák felett, lemondani kielégítésükről; elég gyakran végül egyáltalán nem alakul ki a pozitív élvezetmérleg, mert a társadalmi parancsokat és tilalmakat nemcsak más emberek képviselik, hanem maga az ilyen módon meggyötört egyén is, akiben az egyik instancia megtiltja és bünteti azt, amit a másik szeretne megtenni.

A valóságban az individuális civilizációs folyamat eredménye csak viszonylag ritka esetekben, a szóródási görbe peremén egyértelműen kedvezőtlen vagy kedvező. A civilizált emberek többsége e két szélsőség között él. Különböző arányokban keverednek bennük társadalmilag kedvező és kedvezőtlen vonások, személyesen kielégítő és nem kielégítő tendenciák.

Különösen nehéz a nyugati civilizáció értelmében vett társadalmi modellálási folyamat. Ahhoz, hogy valamennyire is sikeresnek minősülhessen, a nyugati társadalom szerkezetének megfelelően a pszichés gépezet különösen gazdag differenciáltságát, különösen intenzív és stabil szabályozását kell megteremnie. Ezért általában mindennek előtt a közép- és felső rétegekben több időt vesz igénybe, mint a kevésbé tagolt társadalmakban. Mindig elég nagy ellenállás mutatkozik a készen adott civilizációs normához való alkalmazkodással szemben, s ez az alkalmazkodás, az egész pszichés apparátusnak ez a mélyreható átalakulása az egyének nagy erőfeszítésébe kerül. Ezért a nyugati világban az egyén a kevésbé tagolt társadalmakban tapasztaltakhoz képest később tesz szert a felnőtt-funkcióval együtt a felnőtt ember pszichés habitusára is, amelynek megjelenése nagyjából az individuális civilizációs folyamat lezárulását jelzi.

De ha itt különösen messzemenő és intenzív is a pszichés apparátusnak ez a kiéptítése, ugyanilyen irányba tartó társadalmi és individuális civilizálódási folyamatok egészen biztosan nem csak Nyugaton játszódhatnak le. Megtalálhatók mindenütt, ahol a konkurencia nyomása alatt a funkciómegoszlás lehetségessé és szükségessé teszi, hogy nagyobb emberi térségek függjenek egymástól, ahol a fizikai erőszak monopolizálása lehetővé és szükségessé teszi a szenvedélymentes együttműködést, mindenütt, ahol olyan funkciók jönnek létre, amelyek mások cselekedeteinek és szándékainak sok közbülső tagot figyelembe vevő, állandó visszamenőleges értelmezését és előrelátását követelik meg. Az ilyen civilizációs ugrások módját és mértékét eközben mindig az interdependenciák kiterjedtsége, a funkciómegoszlás foka és ezen belül a funkciók szerkezete szabja meg.

II. A MESSZIRE TEKINTÉS KÉNYSZERÉNEK ÉS A BELSŐ KÉNYSZERNEK A BŐVÜLÉSE

A Nyugat civilizációs folyamatát az teszi különös és egyedi jelenséggé, hogy itt olyan mérvű funkciómegoszlás, annyira stabil erőszak- és adómonopólium, olyan nagy területeket és embertömegeket átfogó interdependenciák és versengések jöttek létre, mint még soha a világtörténelemben.

Messzire nyúló pénzügyi és kereskedelmi összeshözvődés, s itt-ott ennek közepette a fizikai erőszak szilárd monopolszervezetei korábban szemmel láthatólag szinte csak a vízi utak mentén, tehát elsősorban a folyóvölgyekben és a tengermedencékben fejlődtek ki; a hátsó nagy belső területei eközben többé-kevésbé a naturális gazdálkodás szintjén maradtak, tehát aránylag széttagoltak és önellátók voltak, ha végighúzódtak is rajtuk egyes kereskedelmi utak, s voltak is nagyobb piacaik. A nyugati társadalomból kiindulva olyan interdependencia-szövevény fejlődött ki, amely nemcsak messzebbre halozza be a tengerreket, mint a múlt bármely más hasonló képződménye, hanem egészen az utolsó darab szántóföldig kiterjed hatalmas belső területekre is. Ennek megfelelően az embereknek minden korábnál nagyobb területen kellett összehangolniuk viselkedésüket, és minden korábnál több láncszemet kellett előre látniuk a cselekvési sorokban. Hasonlóan erős az önuralom, állandó a kényszer, az affektusmérskélés és az ösztön-szabályozás, amelyet az összeshözvődési háló központjaiban való élet tesz szükségessé. Amit korunk „tempójának”¹³⁴ nevezzük, az egyike azon jelenségeknek, amelyek különös világossággal mutatják az összefüggést az interdependencia rendszerének nagysága és belső nyomása, valamint az individuuum lelki helyzete között. Ez a „tempó” valójában nem egyéb, mint a minden egyes társadalmi funkcióban összebogozódó összeshözvődési láncok tömegének és az e tágas és sűrűn benépesített hálóból kiindulva minden cselekedetet sarkalló konkurencianyomásnak a kifejeződése. Mutatkozzék meg e tempó egy hivatalnok vagy vállalkozó esetében megbeszélések vagy tárgyalások sokaságában, egy munkásnál pedig abban, hogy minden kézmozdulatát egy pontosan meghatározott pillanatban, meghatározott ideig végzi, mindkét esetben az fejeződik ki benne, hogy milyen sok cselekedet függ egymástól, milyen hosszúak és sűrűk azok a láncok, amelyekké, mint részek az egészé, az egyes cselekedetek összeállnak, s milyen erősek azok a versengések vagy kizáró harcok, amelyek ezt az egész interdependens rendszert mozgásban tartják. Oly sok cselekvéslánc csomópontjában tevékenykedni itt is, ott is az élet idejének egészen pontos beosztását követeli meg; hozzászoktatja az embert ahhoz, hogy pillanatnyi hajlamait a messzire nyúló interdependenciák szükségsszerűségének rendelje alá; arra edzi, hogy kikapcsoljon minden ingadozást viselkedéséből, és állandó belső kényszerrel éljen. Ezért lázadnak fel oly gyakran az egyénben rejlő hajlamok a saját felesleges énje által képviselt társadalmi idő ellen, s ezért keveredik harcba oly sok ember saját magával, amikor pontos akar lenni. Az időmérő eszközök és az időtűdat fejlődésén – éppúgy, mint a pénzén és az összeshözvődés egyéb eszközein – elég pontosan leolvasható, miként halad előre a funkciómegoszlás és vele együtt az egyénre kényszerített önszabályozás.

Külön kérdés, hogy ezen a szövedéken belül miért sok tekintetben mások és mások az affektusszabályozás sémái, például miért övezik az egyik országban szigorúbb korlátozásokkal a szexualitást, mint a másikban; bármiképp keletkeztek is azonban külön-külön ezek a különbözőségek, a viselkedésváltozás egész iránya, a civilizáció mozgásának „trendje” mindenütt ugyanaz. A változás mindig többé-kevésbé autوماتikus önfelügyeletre, a rövid lejáratú rezdüléseknek a szokássá vált hosszú távú előrelátás parancsainak való alárendelésére, egy differenciáltabb és szilárdabb „felettes én” rendszer kialakítására sarkallja az egyént. S nagy vonalakban mindenütt egyformán terjed is el annak szükségessége, hogy a pillanatnyi affektusokat távolabbi céloknak rendeljék alá: mindenütt eleinte kisebb elit rétegeket, majd a nyugati társadalom egyre szélesebb rétegeit ragadja magával.

Jelentős különbség van aközött, hogy valaki a sűrű, messzire ágazó függőségi kötelek világában csak mintegy az interdependenciák passzív tárgyaként él, s távolabbi események együttérzést váltanak ki ugyan belőle, ám nem befolyásolhatja, sőt még csak fel sem tudja ismerni saját létezésének ezeket a messzire nyúló összefonódásait, és aközött, hogy valaki olyan helyzetet tölt be a társadalomban, olyan funkciója van, amelyen már úrrá is csak úgy tud lenni, hogy tartós erőfeszítéseket kell tennie a tágabb összefonódások hosszabb távú áttekintése érdekében, és viselkedését ezek értelmében kell állandóan szabályoznia. A nyugati fejlődésben eleinte bizonyos felső és középrétegbeli funkciók kényszerítettek ki birtokosaikból ilyen állandó, aktív és hosszú távra szóló önfegyelmézést – udvari funkciók egy nagy társadalmi kötelék uralmi központjaiban és kereskedői funkció a távolabbi kereskedelmi kapcsolatok központjaiban, amelyek valamely elég stabil erőszakmonopólium védelme alatt állnak. A nyugati társadalmi folyamat sajátosságaihoz tartozik azonban, hogy itt, maguknak az interdependenciáknak a kiterjedésével, egyúttal a társadalom egyre újabb rétegeinek kell szert tenniük ilyenfajta messzire tekintésre, egyéni viselkedésükre nagyobb térbeli és időbeli távolaságokkal való ilyen aktív egybehangolására. Még a mindenkori alsó szociális rétegek funkciói és egész társadalmi helyzetük is egyre inkább megkíván és lehetővé tesz bizonyos messzire tekintést, megváltoztatva vagy visszafogni készíttette mindazon hajlamokat, amelyek a távolabbi rovására pillanatnyi vagy rövid távú kielégüléssel kecsegtetnek. A múltban az alsó kétkézi munkásrétegek funkciói általában csak annyira szövedtek bele a kölcsönös függőségek rendszerébe, hogy birtokosaik-megéreztek a távoli hatásokat, és – ha ezek kedvezőtlenek voltak – nyugtalansággal és felhőrdüléssel, rövid lejáratú affektuskisülésekkel reagáltak. Funkcióik azonban nem úgy épültek fel, hogy bennük magukban a külső kényszerek állandóan belső kényszerekké változtak volna; mindennapi életfeladataik csak kevésbé tették képessé őket arra, hogy kö-

zeli kívánságait és affektusait visszafogják valami kedvéért, ami itt és most nem volt megfogható. Az ilyen kitöréseknek ezért szinte sohasem volt hosszán tartó sikere.

Különböző láncolatok hatnak itt egyszerre. Minden nagyobb emberi szövedékben található különböző fokozatokban központi és kevésbé központi jelentőségű szektorok. Az ezekben a központi szektorokban betöltött funkciók, például a magasabb koordináló funkciók nemcsak középponti helyzetűk, a bennük keresztveződő cselekvési láncok gazdagsága miatt kényszerítenek állandóbb és szigorúbb önmegtartóztatásra. Mivel birtokosaik cselekedeteitől egész sor más cselekvés is függ, ezekkel a funkciókkal nagyobb társadalmi erő is kapcsolódik össze. A nyugati fejlődés sajátos jellegét az adja, hogy e fejlődés során egyre egyenletesebbé válik mindenki függése mindenkitől. A nyugati társadalmak rendkívül tagolt és igen fejlett munkamegosztású szövedéke egyre jobban függ attól, hogy az alsó agrár- és városi rétegek is a hosszú távú és távolabbi összeshívódások áttekintése alapján szabályozzák viselkedésüket és tevékenységüket. Ezek a rétegek már nem egyszerűen „alsó” szociális rétegek. A munkamegosztás gépezete olyan érzékennyé és bonyolulttá válik, a benne működő futószalagok bármely pontján beálló zavarok annyira az egészet fenyegetik, hogy az irányító rétegek, amelyek voltaképpen a többi felett rendelkeznek, saját kizáró harcaik nyomása alatt kénytelenek egyre jobban tekintettel lenni a széles tömegekre. De amiként e változás során a széles tömegek is középponttá jellegűvé válnak, és nagyobb lesz a súlyuk az egész munkamegosztás emberszövedékén belül, úgy követel meg és tesz lehetővé egyúttal nagyobb messzire tekintést is e funkciók betöltése. Birtokosaik, többnyire erős társadalmi nyomás hatására, fokozatosan hozzászoknak ahhoz, hogy visszafogják pillanatnyi affektusait, s – mivel mélyebb betekintésük van abba az egész összeshívódás-rendszerbe, amelyben dolgoznak, valamint feladatukba és a rendszeren belüli helyzetükbe – fegyelmesszék egész viselkedésüket. Ezáltal az egykori alsó rétegek viselkedése is egyre inkább abba az irányba terelődik, amely eleinte csak a nyugati felső rétegekre korlátozódott. Társadalmi erejük növekszik az utóbbiakéhoz képest, de egyre jobban hozzáadódik nek a messzire tekintéshez is, akárki irányította is eleinte ezt a folyamatot, akárki kínálta is a gondolati modelleket ehhez a messzire tekintéshez; rájuk is egyre inkább olyan külső kényszerek hatnak, amelyek az individuumban belső kényszerekké alakulnak át; bennük is növekszik a horizontális feszültség az önkontroll-gépezet, a „felettes én” és a kiélhetetlenné vált, jól-rosszul átalakított, szabályozott vagy elnyomott ösztönenergiák között. A nyugati társadalomban ezért még mindig állandóan szélesednek a civilizációs struktúrák; egyúttal pedig az egész Nyugat – az alsó és a felső rétegek együtt – fokozatosan egyetlen összeshívódási háló központjává és felső rétegé-

mozgás mindaddig utolsó hullámai, amely eleinte évszázadok során magában a Nyugaton belül zajlott, s amelynek trendje, jellegzetes figurációi már sokkal előbb érvényre jutottak, mint hogy a „civilizáció” fogalma létezett volna. A nyugati társadalomból – mint valamiféle felső rétegből – terjednek ma el, akár nyugatiakkal való betelepítés, akár más népcsoportok felső rétegeinek beolvadása révén nyugati „civilizált” viselkedésmódok a Nyugaton túl, széles térségekben, ahogy egykor Nyugat-Európában is egyik vagy másik felső rétegből, meghatározott udvari vagy kereskedelmi központokból terjedtek el a viselkedési modellek. Mindezen terjeszkedések menetéit csak kisebb részben szabják meg azok tervei vagy kívánságai, akiknek viselkedésmódjait mások átveszik. A mintaadó rétegek ma sem a terjeszkedő mozgás szabad teremtői vagy alkotói. Ugyanazoknak a viselkedésmódoknak a „fehér anyaországból vagy hazából” kiinduló elterjedését követően ama többi emberlakta területet is a politikai és gazdasági interdependenciák ugyanazon szövedékébe vonják be: a nyugati nemzeteken belüli és az e nemzetek közötti kizáró harcokba. Nem a „technika” az egyetlen oka ennek a viselkedésváltozásnak; amit technikának nevezünk, az maga is csak annak az állandó messzire tekintésnek az egyik szimbóluma, egyik utolsó megszilárdult alakja, amelyre az egyre hosszabb cselekvési láncolatok kialakulása és az általuk egybefűzött emberek versengése sarkall. Ezek a térségeken a „civilizált” viselkedési formák azert és annyiban terjednek el, mert és amennyiben itt az eleinte Nyugat-központú interdependencia rendszerébe való belekerülés következtében szintűgy megváltozik a társadalom egész struktúrája, az emberi kapcsolatok felépítése. Technika, iskolai nevelés – mindezek részjelenségek. Itt, a régi Nyugat terjeszkedési övezeteiben szintén oly módon alakulnak át egyre inkább azok a társadalmi funkciók, amelyekbe az egyes embernek be kell illeszkednie, hogy a messzire tekintés állandó gyakorlását és az affektusok ugyanolyan erős szabályozását követeljük meg és tesszük lehetővé, mint a Nyugat országában. A teljes társadalmi létezés átalakulása itt is a viselkedés civilizációjának alapja. De éppen ezért itt – a Nyugaton a föld más területeihez való viszonyában – szintén érvényesülni kezd az ellentétnek az a letompulása, amely minden civilizációs hullámra jellemző.

A funkcionálisan magasabban elhelyezkedő rétegek viselkedésmódjainak ez az állandó beépülése a feltörekvő alsóbb rétegek viselkedésébe igen jellemző a felső rétegek sajátosan megghasadt helyzetére ebben a folyamatban. A messzire tekintéshez való hozzászokás, a viselkedés és az affektusok szigorúbb szabályozása, amelyek – funkciójuk és helyzetük révén – a mindenkori felső rétegekben megszokottá válnak, fontos eszközként ezeknek a rétegeknek, tehát például a gyarmatosító európaiaknak a kezében ahhoz, hogy fölénybe kerüljenek másokkal szemben; ezek e rétegek megkülönböztető jegyei, a felső réteg presz-

tízsádo vonásai közé tartoznak. Ezért torolja meg többé-kevésbé bojkottal az ilyen társadalom az ösztön- és affektusszabályozás bevett sémája elleni vétket, valamelyik tagjának „elengedettségét”: annál szigorúbb a megtorlás, minél nagyobb az alul levő csoport társadalmi ereje, minél jobban törekednek felfelé e csoport tagjai, és minél erősebb a konkurencia-, vagyis az egyazon esélyekért folyó harc a felső és az alul levő csoport között. A társadalmon belül így a felső réteg tagjainak egymás felett gyakorolt erős társadalmi felügyeletében jut kifejezésre az az ár, az erőfeszítés és a messzire tekintés, amelyet e rétegnek kell fizetnie, hogy megtarthassa magas pozícióját. A félelem, amely az egész csoport helyzetéből, a magas pozíció fenntartásáért folytatott harcából s e pozíció nagyobb vagy kisebb fenyegetettségéből származik, ezen a módon közvetlenül a viselkedési szabályrendszer betartására, a felettes én kifejlesztésére ösztönzi a réteg egyes tagjait; egyéni szorongásává, a személyes lealacsonyodástól vagy akár csak a saját társaságán belüli presztízsökkenéstől való félelembe csap át; s ez a belső kényszerből kitenyésző félelem attól, hogy az egyén tekintélye csökken mások szemében – jelenjen meg akár a szégyenérzet, akár az önérzet formájában –, ez szüli meg újra és újra szokásszerűen a megkülönböztető viselkedést s emögött a szigorú ösztönszabályozást.

Míg azonban egyfelől ezek a felső rétegek – s mint mondtuk, sok tekintetben felső rétegbeli funkciókat töltenek is be a nyugati nemzetek mint egészek – arra törekcsenek, hogy minden erővel megőrizzék megkülönböztető jegyeiként sajátos viselkedésüket és a rájuk jellemző ösztönszabályozást – s erre kénytelenek is –, addig, másfelől, saját helyzetük és az egész mozgásnak a szerkezete, amelyben sodródniak, hosszú távon végül is egyre inkább a viselkedésbeli különbségek gyengülését kényszeríti ki. A nyugati civilizáció terjedésének mozgása elég világosan mutatja ezt a kettős jellegét. Ez a civilizáció a nyugati emberek megkülönböztető és fölényt adó vonása. Egyúttal azonban a nyugati emberek saját konkurenciaharcuk nyomására az emberi kapcsolatoknak és funkcióknak a saját normájukhoz igazodó megváltozását hozzák létre és kényszerítik ki a föld nagy részén. A világ nagy részét változtatják függő helyzetűvé, s egyúttal – az előrehaladó funkciómegoszlás újból és újból megfigyelhető törvényének megfelelően – ők maguk is függeni fognak tőle. Egyfelől, egy sor intézmény vagy saját viselkedésük szigorú felügyelete révén sokat emelnek saját maguk és az általuk gyarmatosított csoportok közé, amelyeket az „erősebb jogán” maguknál alacsonyabb rendűnek tekintenek; másfelől viszont, társadalmi formáikkal együtt viselkedésmódjaikat és intézményeiket is elterjesztik ezek között a csoportok között. Jórészt, anélkül hogy tudnák, olyan irányba munkálkodnak, amely előbb-utóbb odavezet, hogy gyarmatosítók és gyarmatosítottak között csökkennek a különbségek mind társadalmi erő, mind a viselkedés tekintetében. Rész-

ben már korunkban is kezdenek érezhetően csökkenni az ellentétek. A gyarmatosítás formájának, az adott területnek a nagy, funkciómegoszláson alapuló hálóban elfoglalt helyének s nem utolsósorban a terület történelmének és struktúrájának megfelelően egyes nem nyugati térségekben olyan áthatási és keveredési folyamatok kezdenek lejátszódni, amelyeket korábban különböző nyugati országok udvari és polgári viselkedésének példáján vázoltunk fel. A gyarmati területen is – a különböző csoportok mindenkor helyzetének és társadalmi erejének megfelelően – felülről lefelé, sőt néha még alulról fölfelé is terjednek nyugati viselkedésmódok – ha egyszer már ragaszkodniunk kell ehhez a térbeli hasonlathoz –, s új, egyedülálló egységekké, a civilizált viselkedés új változataivá olvadnak össze. *A civilizáció terjedésével párhuzamosan csökkennek a viselkedésbeli ellentétek a mindenkori felül levő és a mindenkori alul levő csoportok között, ugyanakkor szaporodnak a civilizált viselkedés fajtái vagy árnyalatai.* Keleti vagy afrikai embereknek ez a kezdődő átalakulása a nyugati viselkedésnorma jegyében a civilizáció mozgásának eddigi utolsó, általunk áttekinthető dagálya. Ahogy azonban előretör ez a hullám, már kirajzolódna benne ugyanilyen irányú újabb hullámok kezdetei; a gyarmati területeken ugyanis eleinte többnyire az ottani népcsoportok felső rétegei közelednek mint alsó, felfelé törekvő rétegek a nyugati felső réteghez.

Ha egy lépést teszünk visszafelé, magán a Nyugaton belül is érezhetjük annak a mozgásnak a hullámveréseit, amelyről beszélünk: az alsó városi és agrárrétegek közelednek a civilizált viselkedés szintjéhez, ezek a rétegek is egyre jobban hozzászoknak a messzire tekintéshez, affektusaik egyenletes mérsékléséhez és pontosabb szabályozásához, náluk is egyre erőteljesebben alakul ki a belső kényszerek mechanizmusa. S az egyes országok strukturális történelmétől függően a civilizált viselkedés keretein belül itt is az affektusalakítás eléggé eltérő modellálásai vagy válfajai jönnek létre. Angliában például a munkás viselkedésén még átsejlik a vidéki nemese és egy nagy távolsági kereskedelmi hálózatban tevékenykedő kereskedőé, Franciaországban ugyanakkor az udvaronc és a forradalomban hatalomra jutott polgárság viselkedése. Azokban a nemzetekben, amelyek mint gyarmatosító nemzetek hosszabb ideig töltötték be a felső réteg funkcióját valamely tág interdependencia-rendszerben, a munkások is pontosan szabályozzák viselkedésformáikat, hagyományosabb udvariasságot mutatnak, viszont kevésbé pontosan szabályozzák affektusaikat azokban a nemzetekben, amelyek csak később vagy egyáltalán nem vettek részt a gyarmati terjeszkedésben; ezekben a nemzetekben ugyanis csak a konkurens országoknál később jött létre erős erőszak- és adómonopólium s – ami minden tartós gyarmati terjeszkedés előfeltétele – a nemzeti hatalmi eszközök központosítása.

Még korábbra visszamenve, a 17., a 18. és a 19. században – az egyes országok szerkezetétől függően hol előbb, hol később – ugyanezzel a figurációval találkozunk egy még szűkebb körben: a polgárság és a nemesség viselkedésmódjainak egymásra hatásában. Az erőviszonyoknak megfelelően a kölcsönös egymásra hatás eredményében itt is azok a minták uralkodnak eleinte, amelyek a felső rétegek helyzetének felelnek meg, majd a feltörekvő alsóbb rétegekéi, míg végül mintegy a lezajlott folyamat lecsapódásaként mindenkor valamiféle egyetemes, új, egészen sajátos egység jön létre. S itt szintén a felső rétegnek abba a kettős helyzetbe ütközünk, amelyben ma leledzenek a „civilizáció” zászlóvivői. Az udvari nemességet, a „civilitét” élharcosát is egyre inkább affektusainak szigorúbb megzabolozására, a viselkedés pontosabb átformalására kényszeríti erőteljesebb beleszövődése az interdependenciák hálójába; a kettős helyzet itt abban fejeződik ki, hogy a nemesség a királyság és a polgárság harapófogójába szorul. Az önmegtartóztatás, amelyre funkciója és helyzete kényszeríti, az udvari nemesség számára szintén egyben presztízsérték is, a feltörekvő alsóbb rétegtől való megkülönböztetés eszköze, emélfogva, amit csak lehet, megtesz azért, hogy ezek a különbségek ne mosódjanak el. Csak a beavatott, a körhöz tartozó ismerheti a jó magaviselet titkát; ezt csak a tanulhatja meg, aki jó társaságban forog. Az „élni tudásról” (savoir-vivre) szóló írást, a híres „kézi orákulumot” Grazian nyilvánvalóan azért tartotta titokban, magyarázza egyszer egy udvari herecegnő,¹⁰⁴ nehogy bárki is megvásárolhassa néhány fillérért ezt a tudást, s Courtin sem felejt el kiemelni *Civilitét* traktátusának előszavában, hogy kézirátát voltaképpen csak néhány barátja magánhasználatára írta, s nyomtatott formában is csak jó társaságból származó embereknek szánja. Ámde e helyzet kettősége már itt is megmutatkozik. Az udvari arisztokrácia saját öszeszövődése folyamán nem tudta megakadályozni, sőt, mivel valamilyen formában szükségére volt arra, hogy gazdag polgári rétegekkel érintkezzék, egyenesen elősegítette azt, hogy modorra, szokásai, ízlése és nyelvezte más rétegekben is elterjedjen; eleinte, a 17. században csak a polgárság kis elit csoportjaiban – szemléletes példa erre az *Értekezés a beszéd udvari formálásáról*¹⁰⁵ –, majd a 18. században a polgárság szélesebb rétegeiben is; világosan mutatja ezt az ebben az időszakban megjelent civilité-írók tömege. Az egész öszeszövődési hullám ereje, a benne jelentkező feszültségek és konkurenciaharcok, amelyek egyre nagyobb differenciálódáshoz és funkciómegoszláshoz, az egyénnek egyre több másik embertől való függéséhez, egyre szélesebb rétegek feltöréséhez vezettek, itt is erősebbnek bizonyulnak annál a falnál, amelyet a nemesség próbált saját maga köré vonni.

Először kis funkcionális központokban véteii észre magát a fokozódó funkciómegoszlás messzire tekintésre, differenciáltabb önfegyelem-

re, szilárdabb felettesén-képződésre ösztönző kényszere; azután Nyugat-Európában egyre több funkcionális kör változik meg ebbe az irányban; végül, már meglevő civilizációs formákhoz kapcsolódva, megindul a társadalmi funkcióknak s ezáltal a viselkedésnek, az egész pszichés mechanizmusnak ugyanez az átalakulása az Európán kívüli országokban is. Ez a kép öltik szemünkbe, ha egyetlen pillantással kísérleljük meg áttekinteni a nyugati civilizáció mozgásának egész eddigi menetét a társadalmi térben.

IV. A HARCOSOK UDVARHOZ KÖTÉSE

A 17. és a 18. század udvari társadalma s mindenekelőtt az annak középpontját alkotó francia udvari nemesség sajátos helyet foglalt el ebben az egész hullámmozgásban, felső rétegbeli viselkedésmódok lefelé özőnlésében, alsó rétegbeliek felfelé áramlásában, s végül egyre szélesebb körökre kiterjedő egybeolvadásukban. Mint mondtuk, nem az udvari emberek teremteték meg vagy találták ki az affektusok mérésélését és az egész viselkedés egyenletes átalakítását. Mint az összes többi ember, ők is csupán az összeszőződésből adódó kényszereknek engedelmeskednek, amelyeket nem tervezett meg sem egyvalaki, sem valamely csoport. Mégis ebben az udvari társadalomban sok viselkedés- és érintkezési forma alapkészlete formálódik ki, s ez azután, más formákkal átítatódva s mindenkor a hordozó réteg helyzete szerint változva, a messzire tekintés kényszerével együtt egyre újabb funkciók körökben fel otthonra. Az udvari, a jó társaság tagjai sajátos helyzetük folytán minden más nyugati csoportnál erősebben válnak e mozgás során a viselkedés társadalmi érintkezésben történő átalakításának és modellálásának szakembereivé; szemben ugyanis minden későbbi, a felső réteg helyzetébe került csoporttal, nekik társadalmi funkciójuk van ugyan, de hivatásuk nincs.

Nemcsak a nyugati civilizáció folyamataiban, hanem más, például kelet-ázsiai civilizációs folyamatokban is ugyanilyen nagy a jelentősége annak a modellálásnak, amelyen a viselkedés a nagy udvaroknál, az illetek és a fizikai erőszak feletti kulcsmonopóliumok igazgatási központjaiban esik át. Itt, a monopolurak székhelyén fut össze elsőként egy nagyobb interdependencia-rendszer valamennyi szála; a társadalmi folyamatok meghatározott metszetében itt több szál keresztezi egymást, mint a szövődék bármely más pontján, s a cselekvési láncok ráadásul hosszabbak is. Még az egyes városi-kereskedői funkcióközpontokat összekötő távolsági kereskedelmi szálak sem bizonyulnak soha tartósnak és stabilnak, ha nem védelmezik őket hosszú időn át erős központi hatalmak. Ennek megfelelően kíván hosszú az a közpon-

ti szerv mindennél nagyobb messzire tekintést, szigorúbb viselkedésszabályozást tisztségviselőitől és magától a fejedelemtől vagy azok helyetteseitől és szolgáitól. Ez a helyzet fejeződik ki világosan a ceremóniákban és az etikettben. Közvetlenül vagy közvetve az egész uralmi területről akkora nyomás nehezedik a központi uralkodóra és szűkebb környezetére, bizonyos körülmények között minden lépésének és gesztusának olyan következményekkel terhes és messzire nyúló jelentősége van – éppen mert és amennyiben a monopóliumok még igen erősen magán- vagy személyes jellegűek –, hogy e pontos beosztás, e differenciált tartózkodás és távolságtartás híján igen gyorsan felborulna a társadalomban a feszültségek egyensúlya, amelyen a békésebb monopoli-igazgatás alapul. S ha nem is mindig közvetlenül, mégis legalább a központi uralkodó és miniszterei személyén keresztül az udvaroncok zömére és a fejedelem szűkebb és tágabb környezetére hat az egész nagyobb uralmi terület minden, valamennyire is jelentősebb mozgása és megrázkódtatása. Az összeszőződés, amelyben az udvarnál mindenki elkerülhetetlenül belebonyolódik, közvetve vagy közvetlenül mindenképpen állandó elővigyázatosságra, szavainak és cselekedeteinek igen pontos mérlegelésére kényszerít.

Erőszak- és adómonopóliumok, valamint ezek körül nagy udvarok kialakulása persze csak részjelenség abban az egész folyamatban, amely fokozatos civilizációvá jár együtt. De egyike azoknak a kulcsfontosságú jelenségeknek, amelyekből kiindulva különösebb nehézség nélkül nyerhetünk betekintést e folyamatok mechanizmusába. A nagy királyi udvar hosszú ideig azoknak a társadalmi összeszőződéseknek a középpontjában áll, amelyek útjára indítják és ösztönzik a viselkedés civilizációját. Ha nyomon követjük az udvar szociogeneziséét, egy olyan civilizációs átalakulás sűrűjébe jutunk, amely különösen jellegzetes s egyúttal elengedhetetlen előfeltétele minden további civilizátorikus változásnak: látjuk, miként váltja fel lépésről lépésre a harcos nemességet egy megszelídített, affektusait letompító nemesség, az udvari nemesség. Nemcsak a nyugati civilizációs folyamatban, hanem – amennyire megítélhető – általában minden nagyobb civilizációs folyamatban a harcosok udvarhoz kötése az egyik legfontosabb szakasz. Aligha kell azonban hangsúlyozni, hogy ennek az udvarhoz kötésnek, egy társadalom belső pacifikálásának igen különböző lépcsőfokai és fokozatai vannak. Nyugaton a harcosok udvarhoz kötése igen fokozatosan zajlik a 11. vagy a 12. századtól kezdve, míg végül, a 17. és a 18. században lassan befejeződik.

Hogy ez miként történt, azt korábban részletesebben bemutatottuk: az első szakaszban a széles vidéken sok-sok várát és uradalmat találunk; az ember összeszőződése csekély mérvű, a mindennapos egymásrautaltság és ennek megfelelően a látókör a harcosok zöménél és a parasztoknál nem haladja meg a legszűkebb környezet kereteit:

„Lokalizmus volt divatban szélkében-hosszában a kora középkori Európában; először a törzs és a birtok lokalizmusa, majd azoké a feudális és majorsági egységeké, amelyeken a középkori társadalom nyugszik. Ezek az egységek politikailag és társadalmilag szinte teljesen függetlenek voltak, a termékek és gondolatok cseréje a minimum-ra korlátozódott.¹¹⁶”

Azután minden tájegységben a sok-sok vár és jószáguralalom közül kiemelkedik néhány; ezeknek urai számos harc után, földbirtokok és katonai hatalmuk növekedése révén a többi harcosal szemben hegemón helyzetbe kerültek egy többé-kevésbé nagy körzetben belül. Lakóhelyük, az odaáramló nagyobb jószágtermékek megfelelően, egyre nagyobb számú embernek nyújtott menedéket: „udvar” lett, a szó új értelmében. Az itt esélyeket keresni összejött emberek, köztük mindig számos szegényebb harcos, már nem olyan függetlenek, mint a szabad harcosok, akik önkényurak többé-kevésbé önálló birtokaikon; valamilyen bizonyosfajta monopolisztikusan kötött versenyben állnak egymással. S már itt, ebben az abszolútista udvarokhoz képest még kicsiny körben is az ide bekerült harcosokat is egy sor ember együttiléte, a cselekvések folyamatos összeszövődése állandóan bizonyos fokú tápintatra és messzire tekintésre, a viselkedés erőteljesebb szabályozására és – mindenekelőtt az úrnóval való érintkezésben, akitől függnek – az affektusok erősebb visszafogására, az ösztönháztartás átalakítására kényszeríti. A courtois viselkedés kódexe képet ad az érintkezés szabályozásáról, a Minnesängerek dalaiból¹¹⁷ pedig némi benyomást nyerhetünk az ösztönök feletti uralomról, amely ezekben a kisebb-nagyobb tartományi udvarokban szükséges és szokásos volt. Az első lökésekről tanúskodnak abba az irányba, amely végül is a nemesség teljes udvarhoz kötéséhez, viselkedésének tartós „civilizálódásához” vezet. Am az összeszövődési háló, amelybe a harcos itt bekerül, még nem nagyon messzire nyúl és zárt. Ha az udvarban hozzá kell is szokni bizonyos önmegtartóztatáshoz, számtalan ember és helyzet akad még, akikkel, illetve amelyekkel szemben nem kell különösebb erőszakkot elkövetni magukon. El lehet hagyni az egyik udvar urat és úrnó-jét, abban a reményben, hogy egy másikban is akad szállás és ellátás. Az országtúron egymás után adódnak kívánt és nem kívánt találkozáspontok, amelyek nem követelik meg a viselkedés túl nagy szabályozását. Az udvarban, az úrnóval érintkezve talán le kell mondani az erőszakról és az affektuskitörésekről; a courtois lovag azonban elsősorban még mindig harcos, élete pedig háborúk, csetepaték és erőszaktevések szinte szakadatlan láncolata. Az összeszövődésből adódó békésebb kényszerek, amelyek ösztönháztartásának mélyreható átalakítására sarkallják, még nem hatnak életeré állandóan és egyenletesen; csak itt-ott jelentkeznek, szüntelenül megtörik és legyőzik őket azok a harcosi kényszerek, amelyek nem túrnekek és nem követelnek meg affektus-

visszafogást. Ennek megfelelően az udvarban magukra erőltetett belső kényszerek is kevésbé szilárdulnak félig tudattalanul működő szokásokká, azaz a szinte automatikusan ható mechanizmussá, amely a lovagot alakítja és megtartóztatásra készíti. A courtoisie előírásai – erre már utaltunk – a lovagi-udvari társadalom virágkorában jórészt egyaránt vonatkoznak felnőttekre és gyermekekre; a nekik megfelelő viselkedés a felnőttek körében sohasem vált olyan magától értetődővé, hogy egyáltalán ne kellett volna beszélni róla. Az egymással szembe-szegülő ösztönreződések nem tűnnek el a tudatból. A belső kényszerek apparátusa, a „felettes én” még nem nagyon erősen és egyenletesen fejlődött ki.

Hányzik továbbá itt még az egyik fő hajtóerő, amely azután később, az abszolútista-udvari társadalomban különösen nagy mértékben sarkallja az egyes embereket a helyes érintkezési formák megszilárdítására s ugyanakkor ezeknek az érintkezési formáknak az állandó finomítására: a városi polgári rétegek feltörekvése a nemesség szintjeire itt aránylag még kismérvű; s ennek megfelelően csekély a versengésből adódó feszültség is a két rend között. A tartományi udvaroknál persze néha már ugyanazokért az esélyekért versengenek harcosok és városiak. Éppúgy vannak polgári, mint nemesi származású Minnesängerek; a gáláns udvar már ebből a szempontból is hasonló szerkezeti törvényszerűség kezdeteit mutatja, mint később, teljeseen kifejlett formában az abszolútista udvar: állandóan érintkeznek benne a polgári és a nemesi származású emberek. Am később a teljeseen kialakult uralmi monopólium korában már az udvaron kívül is aránylag nagy a funkcionális összeszövődés nemesség és polgárság között, s ezáltal nagyobb a lehetőség az állandó kapcsolatokra, valamint a tartós feszültség kialakulására is. A gáláns udvarokban előadódó kapcsolatok polgárok és harcosok között még elég elszigetelt jelenségek. Ebben a társadalomban – későbbi időszakhoz képest – még általában is igen csekély mérvű az összeszövődés, a kölcsönös függőség polgárság és nemesség között. A városok és szűkebb-tágabb környezetük hűbérurai még mindig mint idegen politikai és szociális egységek néznek szembe egymással. E gyengén fejlett funkciómegosztás világos kifejeződése, a különböző rendek viszonylag nagyfokú kötetlenségének szemléletes bizonyítéka az, hogy gyakran még nagyobb távolságokon áthidalva is szorosabb a kapcsolat, gyorsabban terjednek szokások és eszmék város és város, udvar és udvar, kolostor és kolostor között – tehát a kapcsolatok erősebbek a társadalom egyszemélyes rétegén belül –, mint ugyanazon környék várkastélyai és városai között.¹¹⁸ Ezt a társadalmi szerkezetet kell – mintegy ellenképként – szem előtt tartanunk akkor, ha azt a szerkezetet, azokat a társadalmi folyamatokat akarjuk megérteni, amelyekben fokozatosan létrejön a pszichés önkormányzás egyre erőteljesebb „civilizációja”.

ról, milyen lassan és mennyire lépésről lépésre megy végbe a harcokoknak ez az udvarhoz kötése.

Végül, a 15. s mindenekelőtt a 16. században felgyorsul az egész mozgás, amelyből a harcokoknak ez az udvarhoz kötése hajtóerőt mérte: egyre nagyobb az emberekkel benépesített területek és rétegek funkciómegoszlása, integrációja, kölcsönös összeszövődése. Különösen egyértelműen mérhető ez le annak a társadalmi eszköznek – a pénznek – a mozgásán, amelynek változásai a legpontosabban mutatják a funkciómegoszlás szintjét, a társadalmi interdependenciák kiterjedtségét és módját: a pénzmennyiség gyorsabban növekszik, s ennek megfelelően gyorsabban csökken együtt a pénz vásárlóereje vagy értéke. Ez a mozgás, a vert fém pénz elértéktelenedésének tendenciája, csak úgy, mint a harcokok udvarhoz kötése, szintén a kora középkorban kezdődik el; az újdonság a középkorról az újkorra való átmenet idején nem maga a monetarizálódás, a vert fém pénz vásárlóerejének csökkenése, hanem a mozgás üteme és mértéke; de mint oly gyakran, ami eleinte csak mennyiségi változásnak látszik, az itt is minőségi változásoknak, az emberi kapcsolatok szerkezetében végbement változásoknak, a társadalmi struktúra átalakulásainak kifejeződése.

A pénznek ez a felgyorsult elértéktelenedése persze nem *egyedüli* oka az ebben az időszakban egyre világosabban kitűnő társadalmi változásoknak; részjelenség ez, a társadalmi összeszövődések átfogóbb emelőrendszerének egyik emelője. Meghatározott szintet elért és meghatározott struktúrát nyert konkurenciaharcok nyomására ebben az időszakban növekszik a pénz iránti igény; kielégítésére az emberek új utakat és eszközöket keresnek. Ennek a mozgásnak azonban – mint erre korábban már utaltunk¹⁴⁰ – elég eltérő jelentősége van a társadalom különböző csoportjai szempontjából; éppen ebben mutatkozik meg, mennyire megnőtt immár e különböző rétegek kölcsönös, funkcionális függősége; az egész változás azokat a csoportokat érinti kedvezően, amelyeknek funkciója lehetővé teszi, hogy a pénz csökkenő vásárlóerejét több pénz megszerzésével, pénzbevitelük megfelelő növelésével egyenlítsék ki – tehát mindenekelőtt a polgári rétegeket és az illetékmopolórium birtokosait, a királyokat; hátrányosan érinti viszont a harcok vagy nemesi csoportokat, akiknek névleg ugyanakkora, vásárlóerejét tekintve azonban egyre kisebb bevételeik vannak, minél inkább és minél gyorsabban értéktelenedik el a pénz. E mozgás törvényei hajtának a 16. és a 17. században egyre több harcost az udvarba, s ezáltal a királytól való közvetlen függőségbe, míg a másik oldalon, ezzel egy időben, annyira megnövekszik a királyok adóbevétele, hogy egyre több embert tudnak eltartani udvaraiknál.

Ha valamiféle esztétikai képeskönyvként szemléljük a múlt örökségét, ha pillantásunkat mindenekelőtt a „stílusok” megváltozására irányítjuk, akkor könnyen az a benyomásunk támadhat, mintha az ízlés

vagy az emberi lélek időről időre, mintegy ugrásszerűen, hirtelen mutáció következtében, belülről változott volna meg; hol „gótikus embereket”, hol „reneszánsz embereket”, hol pedig „barokk embereket” látunk magunk előtt. Ha azonban megpróbálunk képet alkotni annak az egész kapcsolati szövevénynek a szerkezetéről, amelybe meghatározott korszak egyénei mintegy bele vannak szőve, ha megkíséreljük nyomon követni az intézményeket, amelyek között élnek, vagy a funkciókat, amelyek szociális létezésüket alapozzák meg, akkor egyre jobban továtűnik az a benyomásunk, hogy valahol, valamikor hirtelen sok egyéni lélekben megmagyarázhatatlanul és egymástól függetlenül ugyanaz a mutáció ment végbe. Mindezek a változások jó időn át mindenkor egészen lassan, kis lépésekben és mindazon fülek számára hallhatatlanul mennek végbe, amelyek csak a nagy, messzire hangzó eseményeket képesek felfogni. A nagy robbanások, amelyek során az egyes emberek magatartása és léte ugrásszerűen és ezért különösen érezhetően változik meg, nem egyebek, mint részjelenségek az ilyen lassúbb és gyakran szinte észrevehetetlen társadalmi átrendeződésekben, melyeknek hatása csak külföldön és az unokákkal szembeítve va, az apa társadalmi sorsát a fiúkéval és az unokákkal szembeítve ragadható meg. Így van ez a harcokok udvarhoz kötésével is, azzal a változással, amelynek során egy szabad lovagokból álló felső réteg helyébe egy udvaroncokból álló felső réteg lép. Sokan talán még e folyamatot végső szakaszában is a szabad lovagi életben látták létük, vágyaik, affektusaik és adottságaik beteljesedését; ám az emberi kapcsolatok lassú átalakulása nyomán mindezek az adottságok és affektusok egyre kevésbé kiélhetők; a funkciók, amelyekben kiélhetők voltak, eltűntek az emberi kapcsolatok rendszeréből. Nem történik ez másként végül az abszolutista udvarral sem; ezt sem egyesek eszelték ki vagy teremtték meg valamikor hirtelen, hanem egészen fokozatosan alakul ki a társadalmi erőviszonyok jól meghatározható eltolódása alapján; mindenkit másokra való meghatározott ráutaltsága hajt ide, ebbe a sajátos formájú kapcsolatba; egymásrautaltságuk, egymástól való függésük tartja meg itt őket, s az egymásrautaltságoknak ebből a szövedékből nemcsak egyszer jön létre az udvar, hanem mint az emberi kapcsolatok sok egyént túlélő formája, mint szilárd intézmény mindaddig újból és újból létrejön, amíg a kölcsönös egymásrautaltságnak ezt a meghatározott fajtáját az ösztársadalom bizonyos szerkezete alapján további emberek újból és újból előállítják. Ahogy például egy gyár társadalmi intézménye csak úgy fogható fel, hogy az újból és újból gyárakat létrehozó egész szociális mező szerkezetéből próbáljuk megérteni, hogy az emberek miért vannak itt arra rászorulva, hogy mint alkalmazottak vagy munkások teljesítsenek feladatokat egy vállalkozónak, s hogy maga a vállalkozó viszont miért van ráutalva ilyen szolgáltatokra és teljesítményekre, ugyanúgy az abszolutista ud-

var társadalmi intézménye is felfoghatatlan, ha nem ismerjük a szükségletek összetételét, vagyis annak a kölcsönös ráutaltságnak a módját és mértékét, amely a különböző fajta embereket ebben a formában kapcsolja és tartja össze. Csak ekkor látjuk olyannak az udvart, amelyen az valójában volt; csak ekkor nem látzük véletlenszerű vagy önkényesen létrehozott csoportosulásnak, amelynek „miértjére” kérdezni nem lehetséges és nem is szükséges, s válik emberi kapcsolatok olyan szövődékévé, amely hosszú időn át azért jött létre mindig ezen a módon, mert sok egyénnek esélyt nyújtott meghatározott, bennük újból és újból társadalmilag kitenyészített szükségletek vagy ráutaltságok kielégítésére.

Korábban megmutattuk azt a szükségletkonstellációt, amelynek alapján az „udvar” mint intézmény nemzedékeken át mindig újból és újból létrejött: a nemességnek vagy legalábbis a nemesség egyes részeitnek szükségük volt a királyra, mert az előrehaladó monopóliumképződéssel a társadalomból eltűnt a szabad harcok funkciója, s mert a fokozódó pénzübeli összeszövődés során a jószágok hozama – a feltörekvő polgárság szintjéhez mérve – már csak közepes ellátást és igen gyakran már azt sem biztosított, ám olyan szociális létezését egészen bizonyosan nem, amellyel a nemesség mint felső réteg megőrizhette volna presztízsét a polgári rétegek növekvő erejével szemben. E nyomás hatására kerül a nemesség egy része – aki csak remélhette, hogy ott el látáshoz juthat – az udvarhoz, és ezáltal a királytól való közvetlen függőségbe. Egyedül az itteni, az udvari élet nyújtott az egyes nemesnek ebben a szociális mezőben olyan gazdasági és egyúttal presztízséselyeket, amelyek némileg kielégíthették a reprezentatív felső rétegbeli létezés igényét. Ha a nemesek esetében kizárólag vagy akár csak első sorban gazdasági esélyekről lett volna szó, nem kellett volna az udvarhoz menniük; pénzhez sokan közülük jobban és sikeresebben juthattak volna kereskedői ténykedés – vagy például benősülés – révén, mint az udvari étellel. Nemesi rangjukat azonban el kellett volna hagyniuk ahhoz, hogy kereskedéssel jussanak pénzhez; ekkor viszont lealacsonyodtak volna mind saját maguk, mind a többi nemes szemében. S éppen ez, távolságuk a polgárságtól, nemesi jellegük, az ország legmagasabb rendjéhez tartozásuk adott érzésük szerint értelmet és irányt életüknek; a rendi presztízs megőrzésének vágya, a kívánság, hogy „különbözzenek”, cselekvésük indítékai között teljesen elsőbbséget élvezett a gazdagság utáni vágygal, a pénzfelhalmozással szemben. Nemcsak azért mentek tehát az udvarba, s nemcsak azért maradtak ott, mert gazdaságilag függtek a királytól, hanem azért függtek a királytól, mert csak az udvarhoz menve és az udvari társadalomban élve örízheték meg azt a távolságot mindenki mástól és azt a presztízszt, amelyen lelki üdvük, a felső réteg tagjaként való létezésük, az ország „jó társaságához” való tartozásuk múlt. Egészen biztos, hogy az udva-

ri nemeseknek legalább egy része nem élhetett volna ott, ha nem kí-nálkozott volna számukra számtalan gazdasági esély is; ám mégsem pusztán gazdasági létehetőségeket kerestek – mint mondtuk, ilyen lehetőségekre nemcsak az udvarban lelhetők volna –, hanem olyan létehetőségeket, amelyek megkülönböztető presztízsükkel, nemesi jellegükkel összeférhetők voltak. S ez a kettős kötés, ez az egyszerre gazdasági és presztízs-szükségletek általi kötöttség kisebb-nagyobb mértékben minden felső rétegre jellemző, nemcsak a „civilit”, hanem a „civilizáció” hordozóira is. Az egyik, az a kényszer, amelyet a „magasabb” rendhez tartozás és az ott megmaradás vágya gyakorol az egyén-re, nem kevésbé erős és modelláló jellegű, mint az a kényszer, amely egyszerűen annak szükségességéből fakad, hogy valamiből élnie kell. A kétfajta hajtóerő mint szétválaszthatatlan, kettős lánc veszi körül az ilyen rétegekhez tartozó egyes embereket, s az egyik kötöttséget, a presztízs-vágyat, a presztízsvesztéstől való szorongást, a szociális megkülönböztetések elmosása elleni harcot éppúgy sohasem lehet csak a másik kötöttségből magyarázni – mint több pénzre, gazdasági előnyökre irányuló álcázott kívánságot –, ahogy viszont az első sohasem található meg tartósan olyan rétegek vagy családok körében, akik igen erőteljes külső nyomás alatt, az éhezés és a nyomor szélén élnek. A meghatározott szociális presztízs vágyától megszabott kötődés a cselekvés elsődleges indítékaként csak olyan rétegek tagjainál lelhető fel, amelyeknek jövedelme normális körülmények között nem túl kicsi, vagy akár növekedőben is van, és jelentősen fölülte áll az éhségküszöbnek. Az ilyen rétegekben a gazdasági tevékenység hajtóereje sem egyszerűen az éhség csillapításának szükséglete, hanem meghatározott magas, társadalmilag szokványos életszínvonal és presztízs megőrzésének vágya. Éppen ez magyarázza meg azt, hogy az ilyen felső rétegekben általában miért erősebb az affektusszabályozás, és mindennek előtt miért alakulnak ki erősebb belső kényszerek, mint a megfelelő első rétegekben; a társadalmi presztízs elvesztésétől vagy akár csak csökkentésétől való félelem a külső kényszerek belső kényszerekké való átalakulásának egyik legnagyobb hajtóereje. Mint sok más ponton, itt is különösen tisztán rajzolódik ki a felső réteg, a „jó társaság” jellemzői a 17. és 18. század udvari arisztokráciájában, éppen azért, mert náluk a pénz ugyan nélkülözhetetlen, a gazdagság pedig bizonyára kívánatos eszköze az életnek, ám – szemben a polgári világgal – még egészen biztosan nem a presztízs középpontja is egyúttal. Az udvari társadalomhoz tartozás az idetartozók tudatában többet jelent pusztán gazdagságnál; éppen ezért kötődnek oly teljesen és elszakíthatatlanul az udvarhoz; éppen ezért oly erős a viselkedésüket alakító udvari élet kényszere; nincs más hely, ahol lealacsonyodás nélkül élhetnének; és éppen ezért szorúlnak rá annyira a királyra, ezért oly nagy a függőségük.

A király viszont egész sor okból szorult rá a nemességre. Társas életéhez olyan társaságra van szüksége, amelynek osztja a szokásait; az ország összes többi csoportjától való megkülönböztetés igényét szolgálja, hogy azok az emberek, akik akár az asztalnál, akár lefekvéskor, akár a vadászat során kiszolgálják, az ország legfőbb nemességéhez tartoznak. Különösképpen azonban a polgársággal szembeni ellensúlyként van szüksége a nemességre, ahogy a polgárságot is ellensúlyként használja a nemességgel szemben – csak ebben az esetben nem csökken a kulcsmonopóliumok feletti rendelkezésben élvezett játéktérsége. Mindenekelőtt a „királymechanizmus” törvényszerűsége miatt szorult az abszolút uralkodó a nemességre. A nemesség mint megkülönböztetett réteget és ezáltal a nemesség és a polgárság közötti feszültségegyensúlyt fenntartani, a két rend közül az egyiket sem engedni túl erősre vagy túl gyengévé válni – ez a királyi politika alapja.

Nemcsak a nemesség – és a polgárság – függ a királytól; a király is függ a nemesség létezésétől; egészen bizonyos azonban, hogy az egyes nemes összehasonlíthatatlanul jobban függ a királytól, mint a király bármelyik nemesétől; ez igen világosan kifejeződik a király és a nemesség udvari kapcsolatában.

A király nemcsak elnyomja a nemességet, noha még az udvari nemesség része is így érzi; nem is csak eltartja a nemességet, ahogy a polgárság széles rétegei látják; mindkettőt teszi. S az udvar ennek megfelelően szintúgy mind a kettőt: a nemesség megszélesítésére és elváltására szolgáló intézmény. „A nemes – írja La Bruyère az udvarról –, ha vidéki otthonában él, szabad, de nincs támasza; ha az udvarnál él, védett, de rab.” A viszony sok tekintetben hasonlít az önálló kis üzletember és egy hatalmas családi vállalkozás magas beosztású alkalmazottja közötti viszonyhoz. A nemesség egy részének az udvarnál letelepedése nyílik a rendezhez méltó ellátásra; de az egyes nemesek – az egykori lovagokkal ellentétben – itt már nem szabad, harcoss versenyben állnak egymással, hanem monopolisztikusan megszábotott versenyt folytatnak azokért az esélyekért, amelyeket a monopólium urának kell nyújtania. S eközben nemcsak annak a központi uralkodónak a nyomasztása alatt élnek; nemcsak annak a versenynek a nyomása nehezedik rájuk, amelyet egymás között s ráadásul még a vidéki nemesek tartalék seregével folytatnak, hanem mindenekelőtt a feltörekvő polgári rétegek nyomása hat rájuk. Ez utóbbi növekvő társadalmi erejével kell az udvari nemességnek állandóan versenyre kelnie; az illetékek, adóhozamok, amelyekből él, főleg a harmadik rendtől erednek. Az interdependencia, a különböző társadalmi funkciók összeszövődése s mindenekelőtt a nemesség és a polgárság interdependenciája sokkalta szorosabbá vált, mint amilyen a korábbi korszakokban volt. Ennek megfelelően mindenütt jelenvalóbbak a köztük levő feszültségek is. S ahol ilyen módon megváltozik az emberi kapcsolatok szerkezete,

ahogy most az egyén egészen másként ágyazódik bele az emberi szövetekbe, s egészen másként alakítja őt függőségeinek hálója, mint korábban, úgy változik meg tudat- és ösztönháztartása is. A legkülönbözőbb oldalak felé megnyilvánuló szorosabb interdependencia, a legkülönbözőbb oldalakról származó erős és állandó nyomás állandóbb önkontrollt, stabilabb felettes ént és az emberek közötti érintkezésben a magatartás új formáit igényli és neveli ki: harcosokból udvaroncok lesznek.

Akárhol ütközünk is valamennyire messzire nyúló civilizációs folyamatokba földünkön, rokon folyamatokat találunk abban a történelmi-társadalmi gépezetben, amely ezt a változást kiváltja. Végbemegethet lassabban vagy gyorsabban, végbemegethet – mint itt – egyetlen nagy hullámban vagy több lökés és ellenlökés közepette, ám a harcosok többé-kevésbé végérvényes, stabil vagy átmeneti udvarhoz kötése minden nagyobb civilizációs mozgás legemlébb szociális előfeltételei közé tartozik. S első pillantásra bármily csekély is a jelentősége az udvar szociális képződményének mai életünk szempontjából, a civilizációs folyamat megértéséhez elengedhetetlen az udvar szerkezetének megértése. Szerkezeti sajátosságainak egyike-másika együtt talán még általában is fényt vet az erős uralmi központok életére.

V. AZ ÖSZTÖNÖK LETOMPÍTÁSA. PSZICHOLOGIZÁLÁS ÉS RACIONALIZÁLÁS

„Az udvari élet – mondja La Bruyère¹⁴¹ – komoly, melankolikus játék, amelynek szabályai: fel kell sorakoztatni figuráinkat és ütegeinket, legyen egy tervünk, azt kövessük, hátrítsuk el ellenfelünk terveit, néha kockáztassunk és játsszunk szeszélyesen; és minden álmódzásunk és intézkedésünk után sakkot, néha mattot kapunk.”

Az udvarban s mindenekelőtt a nagy, abszolútista udvarban alakul ki először a társaságnak az a fajtája, s alakulnak ki olyan szerkezeti sajátosságokkal bíró emberi kapcsolatok, amelyek ettől fogva Nyugat-Európa történelmének nagy részében és minden átalakulás dacára újból és újból döntő szerepet játszanak. Egy széles emberi térségben, amely nagyjából mentes a fizikai erőszaktól, kialakul a „jó társaság”; de ha a fizikai erőszak alkalmazása most háttérbe szorul is az emberre közötti érintkezésben, ha még azt is megtilják nekik, hogy párba jozzanak, ettől még az emberek számos más formában kényszerít erőszakot gyakorolnak egymás felett. Az élet ebben a körben sem bekés. Igen sok ember függ állandóan egymástól. Erős a presztízsért és a király kegyéért folyó versengés nyomása. Szüntelenül zajlanak az

„afférok”, a rangért és a kedvezésért folyó viszályok. Ha a tőr mint a döntés eszköze már nem játszik is akkora szerepet, helyébe intrikák és olyan harcok lépnek, amelyekben szavakkal harcolnak a karrierért és a szociális sikerért. Ezek más tulajdonságokat kívánnak meg és nevelnek ki, mint azok a harcok, amelyek fegyverrel vívhatók meg: a megfontoltság, a hosszú távú számítás, az önuralom, a saját affektusok legpontosabb szabályozása, az emberek és az egész terep ismerete minden szociális siker elengedhetetlen előfeltételévé válik.

Minden egyén valamilyen „klikkhez”, érintkezési körhöz tartozik, amely adott esetben támogatja őt; a csoportosulások azonban változnak. Az egyén szövetségeket köt; méghozzá lehetőleg olyan személyekkel, akiknek magas az udvari árfolyama; az egyes személyek árfolyama azonban nyilván igen gyorsan változik. Az egyénnek versenytársai, nyílt és titkos ellenfelei vannak. A harcok és a szövetségek taktikája pontos mérlegelést igényel; a másokkal kapcsolatos viselkedésben pontosan adagolni kell a távolságtartást és a közeledést; minden üdvözlésnek, minden beszélgetésnek a közvetlenül mondottakon vagy megfetteken túli jelentősége van: ezek mutatják az emberek árfolyamértékét, s hozzájárulnak az ezekről az értékekről alkotott udvari vélekedés kialakulásához:

„A kegyencnek jól kell vigyáznia magára: mert ha kevésbé váratkoztat meg előszobájában, mint rendszeren, ha nyíltabb az arca, ha kevésbé ráncolják gondok, ha szívesebben hallgat meg, és egy kissé meszszebb kísér ki, akkor azt gondolnám, hogy csillaga süllyedőben van, s jól gondolnám.”⁷¹⁴²

Az udvar a tőzsde egy fajtája; mint minden „jó társaságban”, az emberek véleményeseregében itt is állandóan bizonyos „vélemény” alakul ki minden egyén értékéről; ennek az értéknek a valóságos alapja azonban itt nem a pénzbeli vagyon, s nem is az egyén teljesítménye vagy képességei, hanem az, hogy mekkora kegyet élvez a királynál, mekkora befolyása van más hatalmasságoknál, s mekkora jelentősége az udvari klikkek játékában. Mindez, a kegy, a befolyás, a jelentőség, ez az egész bonyolult és veszélyes játék, amelyben tilos és a létezését veszélyezteti a fizikai erőszak alkalmazása és a közvetlen affektuskitörések, minden résztvevőtől állandó messzire tekintést, az összes többi embernek és helyzetének, az udvari vélemények szöveteiben élvezett árfolyamértékének pontos ismeretét kívánja meg; megköveteli továbbá a saját viselkedés pontos differenciálását, ennek az összeszövődési értéknek megfelelően. Minden félrefogás, minden elővigyázatlan lépés csökkenti a tettes árfolyamértékét az udvar véleményében; bizonyos körülmények között az udvarban elfoglalt egész helyzetét veszélyezteti.

„Aki ismeri az udvart, az ura gesztusainak, szemének és arckifejezésének; mélyenszántó és áthatolhatatlan; eltitkolja rossz állását, mo-

V. AZ ÖSZTÖNÖK LETOMPÍTÁSA. PSZICHOLOGIZÁLÁS ÉS RACIONALIZÁLÁS 503
solyog ellenségeire, erőszakot tesz hangulatán, álcázza szenvedélyeit, meghazudtolja szívét, érzelmei ellenében cselekszik.”⁷¹⁴³

Féltreismerhetetlen a nemesség átalakulása a „civilizált” viselkedés irányába. Itt ez még nem minden ponton olyan mélyreható és átfogó, mint később a polgári társadalomban; az udvaroncnak és az udvarhölgynek ugyanis még csak azonos rendekhez tartozókkal szemben kell ilyen erős kényszernek engedelmeskednie, szociálisan alatta állókkal szemben ennél sokkal kevésbé. Attól teljesen eltekintve, hogy az udvari társadalomban más sémát követ az ösztön- és affektusszabályozás, mint a polgáriban, előbbiben még elevebb annak tudata, hogy ennek a szabályozásnak társadalmi okai vannak; az ellenkező előjelű hajlamaik legalább részben még nem tűnnek el a mindennapi tudatból; a belső kényszerek még nem váltak teljesen szintre automatikusan működő és minden emberi kapcsolatot magában foglaló szokásrendszeré. De már itt is egészen világos, hogy az ember – egészen sajátos formában – erősebben differenciálódik és tagolódik. Mintegy szembekerül önmagával. „Elrejtí szenvedélyeit”, „megtagadja szívét”, „érezse ellenében cselekszik”. Nem enged a pillanatnyi élvezetnek vagy hajlamnak, mert előre látja, milyen rossz érzés következne belőle, ha engedne neki; s ez valóban ugyanaz a mechanizmus, amellyel a felnőttek – akár a szülők, akár más személyek – kiskoruktól kezdve szilárdabb „felettes ént” nevelnek bele a gyermekekbe. A pillanatnyi ösztön- és affektuszrezdülést mintegy a bekövetkező rossz érzéstől való szorongás takarja el és küzdi le, míg végül ez a szorongás szokászerűen szegül szembe a tiltott viselkedésmódokkal és hajlamokkal, még akkor is, ha közvetlenül már egyáltalán nincs jelen olyan személy, aki létrehozná; az ilyen hajlamok energiáit pedig veszélytelen, semmiféle rossz érzéssel nem fenyegető irányba tereli.

A társadalom átalakulásának, az emberek közötti kapcsolatok változásának megfelelően átalakul az egyén affektusháztartása is: amott növekszik azon cselekedetek sora és azon emberek száma, amelyekről, illetve akiktől az egyén tartósan függ, emiatt erősödik a hosszabb cselekvésláncolatok figyelembevételének szokása. S miként ilyen módon megváltozik az egyén viselkedése és lelki háztartása, úgy változik meg ennek megfelelően az a mód is, ahogy az ember a többieket szemléli; az egyik embernek a másiktól alkotott képe árnyalatokban gazdagabbá, pillanatnyi érzelmektől mentesebbé válik: „pszichologizálódik”.

Ahol a társadalmi funkciók felépítése az egyének jobban megengedi, hogy pillanatnyi impulzusai alapján cselekedjék, mint az udvarnál, ott nem szükséges és nem is lehetséges behatóan foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy milyen a másik ember személyes tudat- és affektus-szerkezete, s milyen rejtett indítékok, számítások állnak a viselkedése mögött. Ahogy itt számítás utközik számításal, úgy ott közvetlenül az affektus az affektussal. A közvetlen affektusoknak ez az ereje azon-

ban korlátozott számú viselkedésmódot tesz lehetővé az egyén számára: a másik vagy barát, vagy ellenség, vagy jó, vagy rossz; s mindenki aszerint viselkedik, hogy miként látja a másikat az affektusok e fekete-fehér ábrázolásának megfelelően. Úgy látszik, mintha minden közvetlenül az érző emberre vonatkozna. Az, hogy a nap süt, hogy most éppen villámlik, hogy a másik ember nevet, vagy a homlokát ráncolja, mindez ennél az affektusszerkezetnél közvetlenül annak az embernek az érzéséhez szól, aki ezeket a jelenségeket látja; s ha valami itt és most barátságosnak vagy ellenségesnek tűnik fel számára, azt úgy értelmezi, mintha vele szemben lenne valaki barátságos vagy ellenséges. Nem jut eszébe, hogy egy véletlenül elkapott pillantást, egy ót sértő arckifejezést olyan távolabbi összefüggésekből magyarázzon, amelyeknek közvetlenül semmi közük őhozzá. A természetre és az emberekre vonatkozó ilyen messzire tekintésre az egyes emberek csak annak mértékében tesznek szert, ahogy a fokozódó funkciómegoszlás és a nagyobb számú emberrel való mindennapos összeszövődés az egyént ilyen messzire tekintéshez és az affektusok nagyobb megtartóztatásához szoktatja. Csak ekkor libben fel kissé a fátyol, amelyet a szenvedélyek vonnak a szem elé, s tárul új világ a tekintet elé, olyan világ, amelyben a dolgok az egyes ember számára barátságosan vagy ellenségesen zajlanak, ám ettől még nem feltétlenül szándékosan barátságos vagy ellenséges, az események olyan láncolata, amelynek összefüggései csak akkor tárulnak fel, ha hosszabb ideig szenvedélymentesen figyelik meg őket.

Ahogy az egész viselkedés, úgy a dolgok és emberek megfigyelése is affektusmentesebbé válik a civilizálódás során; a „világképet” is fokozatosan egyre kevésbé határozzák meg az emberi vágyak és szorongások, s egyre erőteljesebben az, amit „tapasztalatnak” vagy „empiriának” nevezünk: összeszövődési sorok, amelyeknek saját történelmük van. Ahogy ma, mintegy a történelem és a társadalom menetének egy újabb ilyen lökése nyomán e törvényszerűség fokozatosan kibontakozik a személyes affektusok és érintettség kódéból, a csoportvágyak és -szorongások foltogtatásából, és mint autonóm összefonódási összefüggés kezd feltárulni szemünk előtt, úgy ez történt annak idején a természettel és – korlátozottabb mértékben – az emberekkel. Különösen az udvar szűkebb és tágabb körében fejlődik ki az, amit ma valóságimulog az ember „pszichológiát” szemléletének nevezünk: a másik ember és a saját magunk hosszabb motivációsorokat és nagyobb összefüggés-láncolatokat szem előtt tartó pontosabb megfigyelése; s ennek éppen az volt az oka, hogy saját maga ellenőrzése és mások által gondos megfigyelése itt a társadalmi helyzet megőrzésének legelőfeltételei közé tartozik. De ez valóban csak egyetlen példa arra, hogy amit „tapasztalati tájékozódásnak” nevezünk, a tágabb összefüggésekben történő megfigyelés éppen akkor kezd lassan kialakul-

ni, amikor maga a társadalmi szerkezet szorítja arra az egyént, hogy pillanatnyi affektusait erősebben fogja vissza, s ösztönenergiáit nagyobb mértékben alakítsa át.

Saint-Simon megfigyel egyszer valakit, akiről nem tudja pontosan, hogy miként viszonyul hozzá. A következőképpen írja le saját viselkedését ebben a helyzetben.

„Azonnal észrevettem, hogy elhidegült; szememmel követtem írányomban tanúsított magatartását, nehogy eltévedjek a között, ami talán mellékes lehet egy kényes ügyekkel megbízott emberben és a között, amit gyanítottam benne. Mivel gyanúim beigazolódtak, azonnal eltávolítottam tőle, noha úgy tettem, mintha semmi sem történt volna.”¹⁴⁴

Az embermegfigyelés ezen udvari művészetének – eltérően attól, amit ma rendszerint „pszichológiának” nevezünk – sohasem az a célja, hogy az egyes embert önmagában szemlélje, mintha az ember viselkedésének lényeges vonásait másokkal fennálló kapcsolataitól függetlenül hordozná, és mintegy csak utólag lépne kapcsolatba másokkal; a megközelítés itt annyiban valóságosabb, amennyiben az egyént mindig társadalmi kapcsolataiban veszik szemügyre, mint másokkal való kapcsolataiban élő embert, mint egyént egy adott társadalmi helyzetben.

Fentebb utaltunk arra,¹⁴⁵ hogy a 16. század viselkedési előírásai nem annyira vagy legalábbis nem kizárólag tartalmukban, hanem mindenekelőtt hangnemiükben, a megváltozott affektuslégkörben térnek el a korábbi évszázadok hasonló írásaitól: kezdenek nagyobb szerepet játszani bennük a pszichológiai összefüggések, a személyes megfigyelések. Erre utalt az összehasonlítás Erasmus vagy Della Casa viselkedéstanai és a megfelelő középkori szabályok között. A magyarázatot erre a kor társadalmi változásainak és az emberi kapcsolatok átalakulásának vizsgálata adja. A viselkedési előírásoknak ebben a „pszichologizálódásában” vagy – pontosabban – megfigyelésekkel és tapasztalatokkal való erősebb átitatódásában a felső réteg gyorsan előrehaladó udvarhoz kötése és a társadalom valamennyi részének ebben a korban tapasztalható szorosabb összeszövődése fejeződik ki. Ilyen irányú változások jeleit egészen biztosan nemcsak azokban az írásokban találjuk, amelyek a „helyes magatartás” e korban érvényes szintjét rögzítik; éppúgy megtaláljuk ezeket azokban a művekben is, amelyek e rétegek szórakoztatását szolgálják. Az az embermegfigyelés, amelyet az udvari élet követel meg, irodalmilag az emberábrázolás művészetében fejeződik ki.

A könyvek iránti erősebb igény egy társadalomban már önmagában is biztos jele az erőteljes civilizációs lökésnek; minden esetben ugyanis számottevő az az ösztönváltozás és -szabályozás, amelyet könyvek írása – csakúgy, mint olvasása – azonnal megkövetel. De a könyv az udvari társadalomban még nem egészen ugyanazt a szerepet játszza,

mint a polgárban. A társas érintkezés, a presztízsertékek piaca alkotja itt minden egyén számára élete középpontját; a könyveket nem csak a dolgozószobában vagy a magányos, a hivatástól elcsent szabad órákban olvassák, azok inkább a társas-társadalmi együttlét részei: a beszélgetések és a társas játékok folytatásai vagy – mint az udvari emlékiratok többsége – meggátolt beszélgetések, társalgások, amelyekhez valamilyen okból nincs partner. Az emberábrázolás magas művésze az udvari emlékiratokban, levelekben vagy aforizmákban így jól szemlélteti azt a differenciált embermegfigyelést, amelyre maga az udvari élet nevel. Franciaországban a polgári társadalom e vonatkozásban is – mint annyi másban – különösen folyamatosan viszi tovább az udvari örökséget; hozzájárulhatott ehhez az, hogy a párizsi „jó társaság” mint mindannak haszonélvezője és továbbfejlesztője, ami presztízsesközők terén az udvari körökben kifejlődött, messze a földalmon túli időig, mindmáig fennmaradt. Mindenesetre elmondható, hogy Saint-Simon és kortársai udvari emberábrázolásától a 19. század „jó társaságának” prousti ábrázolásáig – Balzac, Flaubert-en, Maupassant-on és sok más szerzőn át –, végül szélesebb rétegek életének olyan írók műveiben történő megformálásáig, mint Jules Romains vagy Andre Malraux, s egy sor francia filmig a hagyomány nyílegyenes vonala vezet, amelynek legjellegzetesebb vonásai közé éppen az embermegfigyelésnek ez a tisztasága tartozik, az a képesség, hogy az emberreket társadalmi összeszövődésük egészével együtt lássák, és kölcsönös összeszövődéséből értessék meg. Az egyes alakot itt sohasem ragadják ki társadalmi létezésének szövedékéből, másoktól való egyszerű függéséből és másokra való ráutaltságából. Éppen ezért őrzi meg az ábrázolás a valóban megélt légkört és plasztikusságát.

E „pszichológizáláshoz” hasonló a helyzet azzal a „racionalizálással” is, amely a 16. századtól kezdve egyre erősebben érezhetővé válik a társadalom legkülönbözőbb megnyilvánulásaiban. Ez sem önmagában álló tény; csak egyik kifejeződése az egész lelki háztartás megváltozásának, amely ebben az időszakban erősebben érvényesül, s a növekvő messzire tekintésnek, amelyet mostantól kezdve a társadalmi funkciók egyre nagyobb része nevel ki és követel meg.

Itt, mint sok más kérdésben is, a történelmi-társadalmi fejlődés megértéséhez fel kell lazítanunk azokat a gondolkodási szokásokat, amelyekben felnőttünk. Ebben a gyakran megfigyelt történelmi racionalizálásban valójában nem arról van szó, hogy a történelem során sok, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló ember, mintegy valamiféle előre megállapított harmónia alapján, egy időben, „belülről” fejleszt ki valamilyen új szervet vagy szubsztanciát, valamiféle „értelmezt” vagy „rációnak”, amely eddig még nem létezett. Az a mód változik meg, ahogy az emberek egymással élni kénytelenek; ezért változik meg a viselkedésük, s ezért változik meg egész tudatuk és ösztönház-

tartásuk is. A változó „körülmenyek” nem mintegy „kivülről” érik az embereket; azok maguk az emberek közötti kapcsolatok.

Az ember rendkívül alakítható és változtatható lény; az emberi viselkedésnek azok a változásai, amelyekről itt beszéltünk, példák erre az alakíthatóságra; ez utóbbi egyáltalán nem csak arra vonatkozik, amit mint „pszichológiai” a „fiziológiai” elszoktunk különíteni. A történelem során, s annak a függőségi szövevénynek megfelelően, amely az emberi életben húzódik végig, különféle formákat ölt az egyén „fizikai természeté” is, azzal elválaszthatatlan összefüggésben, amit „pszichikumnak” nevezünk; gondoljunk csak az arcizomzat, ezáltal az arckifejezés alakulására az ember élete során; gondoljunk az olvasás- és írásközponthoz kialakulására az agyban. Egészen ugyanígy áll a dolog azzal is, amit szubsztanciává változtatva „rációnak” vagy „értelmenek” és „észnek” nevezünk. Mindezek – noha a szóképződmény alapján kézenfekvő lenne az elgondolás – nem maradnak ugyanúgy viszonylag érintetlenül a történelmi-társadalmi változástól, mint például a szív vagy a gyomor; az egész lelki háztartás meghatározott alakulását fejezik ki; egy olyan alakulás aspektusait alkotják, amely fokozatosan, sok-sok lökésen és ellenlökésen át megy végbe, s annál erősebben nyilvánul meg, minél kötelezőbb erővel és teljesebben fenyegetnek – az emberi függőségek szerkezete révén – rossz érzéssel, lesüllyedéssel és másokkal szembeni alumaradással vagy akár a szociális létezés romba döntésével az egyén spontán ösztön- és affektuskiszülései; annak az alakulásnak az egyes oldalai, amelynek során egyre élesebben válik el egymástól ösztönközpont és énközpont a pszichés háztartásban, míg végül kialakul az átfogó, stabil és rendkívül tagolt belsőkénszerapparátus. Voltaképpen nincs is „rációnak”, legjobb esetben is csak „racionálisizálás” van.

Gondolkodási szokásaink alapján könnyen hajlunk arra, hogy „kedeteket” keressünk; az ember fejlődésében azonban sehol sem lelünk olyan „pontra”, amelyről elmondható lenne: eddig még nem létezett semmilyen „rációnak”, s most „létrejött”; eddig még nem voltak belső kénszerek, és nem volt „felettes én”; s most, ebben vagy abban az évszázadban egyszerre csak már van. Mindezeknek a jelenségeknek nincs abszolút kezdőpontja. Éppennyire ellentmond azonban a tényeknek az is, ha így gondolkodunk: mindez, úgy ahogy most létezik, mindig is megvolt már. A „civilizált” emberek belsőkénszerapparátusa, tudat- és affektusháztartása *egészenben* szerkezetileg tisztán és egyértelműen különbözik az úgynevezett „primitívektől”; azonban mindkettő megközelítőleg ugyanazon természetes funkciók világosan áttekinthető alakítása.

Az eddigi gondolkodási szokások újból és újból statikus alternatívák elé állítanak bennünket. Bizonyos fokig éleai modelleken iskoláztattak vagyunk: vagy csak sok-sok egyes pontot, egyes ugrásszerű változások-

kat tudunk elképzelni, vagy egyáltalán semmilyen változást sem. Eleinte még nyilvánvalóan igen nehéz elviselni egy olyan, meghatározott rendben és törvényszerűség szerint folyó, fokozatos és állandó változás gondolatát, amely ha visszafelé követjük, a messiás homályba vész szemünk elől, elképzelni magunkat egy olyan mozgás részeként, amelyet, amennyire lehetséges, egészen kell látnunk, mint a nyílvessző vagy a folyam mozgásgörbéjét, nem pedig mint valami ugrást pontról pontra. Ismételt különböző pontokon vagy mint valami ugrást pontról pontra. Ismételt hangszülőznünk kell, hogy ami változik a történelemnek nevezett folyamatban, az az emberek kölcsönös kapcsolatait és az a modellálás, amelyen az egyén ezeken belül keresztül megy; de amikor végre betekintést nyerünk az embereknek ebbe az alapvető történetiségébe, egyúttal feltárul előttünk az emberi létezés törvényszerűsége, örökké azonos szerkezeti sajátossága is. Bármely emberi részjelenség csak akkor érthető meg, ha ennek az állandó mozgásnak az egészén belül vesszük szemügyre. A részlet nem ragadható ki – ezen a mozgásössze függésen belül jön létre (magát a mozgást tarthatjuk lassúnak, mint sok primitív nép esetében, vagy gyorsnak, mint nálunk), s annak folyamataiban mint meghatározott lépcsők vagy hullám részét kell hogy felfogjuk. Ezért az emberek között mindig jelentkezik valamiféle társadalmi ösztönszabályozás és -korlátozás vagy bizonyos előrelátás; ám ennek az előrelátásnak, az affektusok feletti uralomnak egészen más az alakja és mértéke például az egyszerű szarvasmarha-tenyésztők között vagy a harcosok kasztjában, mint udvaroncok, állami hivatalnokok vagy egy gépesített hadsereg tagjai között. Annál nagyobb és átfogóbb, minél fejlettebb a funkciómegoszlás, s minél nagyobb ezáltal azoknak az embereknek a száma, akikhez az egyénnek cselekedeteiben alkalmazkodnia kell. És az „értelemnek” vagy a „gondolkodásnak” az a fajtája, amely az egyénnek szokásává válik, ennek megfelelően annyira hasonlít a saját társadalmi embereinek értelmére és gondolkodására, illetve annyira különbözik azoktól, amennyire társadalmi helyzete, az emberszövevényben elfoglalt helye, amelyben felnőtt és amelybe belenőtt, hasonlít másokéra és különbözik másokétól, a magáé a szüleiétől vagy legfontosabb modellálótól. Másfajta a nyomdász vagy a géplakatos messzire tekintése, mint a könyvelőé, más a mérnöké, mint a kereskedelmi igazgatóé, más a pénzügyminiszteré, mint a hadsereg parancsnoké, noha mindezek a különböző, felszínes modelláltságok a funkciók kölcsönös függősége révén bizonyos fokig állandóan közelednek egymáshoz, és kiegyenlítik egymást. Egy mélyebb rétegben különbözik annak a racionalitás- és affektusmodellje, aki munkásháztartásban nőtt fel, annak az embernek a struktúráitól, aki biztos jólétben és gazdagságban cseperedett fel; s végül – az interdependenciák történetében megnyilvánuló különbségeknek megfelelően – eltérő a németek és az angolok, a franciák és az olaszok racionalitá-

sa és affektussémája, öntudata és ösztönszerkezete, eltérések egészében véve a nyugatiak társadalmi modellálásai a keleti emberekéétől. Mindezek a különbségek azonban éppen azért érthetőek meg, mert mögöttük ugyanaz az ember-társadalmi törvényszerűség húzódik meg. A mindezeket a csoportokon *belüli* individuális eltérések, például az „intelligencia” különbségei nem egyebek, mint eltérések egészen meghatározott történelmi modellek keretein belül, eltérések, amelyeknek a társadalom, az emberi szövődék, amelybe az egyén belenőtt, mindenkori szerkezete szerint kisebb vagy nagyobb játékeretert nyújt. Gondoljunk például a rendkívül individualizált, úgynevezett „teremtő intelligenciára”. A nem tekintélyelvű, individuálisan önállóbb gondolkodásnak, a tartásnak, amely által valaki „teremtő intelligenciával” rendelkező lénynek bizonyul, nem csak valamely igen sajátos individuális ösztönsors az előfeltétele. Ez a merészség egyáltalán csak a hatalmi gépezet egészen meghatározott szerkezete mellett lehetséges; előfeltétele egy egészen sajátos társadalmi struktúra; továbbá attól is függ, hogy az egyén az ilyen struktúrájú társadalomban hozzájut-e ahhoz az iskolázáshoz, azokhoz a nem túl nagyszámú társadalmi funkciókhoz, amelyek nélkül nem bontakozhatnék ki benne az individuálisan önállóbb messzire és mélyre tekintés.

Különböző tehát ebben az értelemben a lovag és az udvaronc messzire tekintése vagy „gondolkodása” is. Egy Ranke által elbeszélte jelenet⁴⁶ jól szemlélteti, miként ítéli hanyatlásra az erőszakoskodikó fokozódó monopolizálása a sajátos lovagi szokás- és affektusállapotot. Általános szempontok mellett Ranke egyúttal arra is példát említ, miként kényszeríti ki a társadalmi funkciók szerkezetváltozása a viselkedés megváltozását.

„Montmorency hercege, egy olyan férfiú fia, aki érdemben hozzájárult IV. Henrik győzelméhez, fellázadt. Lovagiasan fejedelmi, bőkezű és ragyogó, merész és nagyra törő férfi volt. A királyt is szolgált; de nem értette meg és nem helyeselte, hogy az, pontosabban Richelieu, egymagának igényelte a hatalmat és az uralkodás jogát. Harcolni kezdett hát követőtivel a király ellen, ahogy a régi időkben gyakran harcolt az egyik lovag vagy hűbérúr a másikkal. Összeütöközésre került sor. A király hadvezére, Schomberg nem túl kedvező helyzetben vette fel vele a harcot. Ez azonban – így Ranke beszámolója – olyan előny volt, amelyet Montmorency nem becsült túlzottan; mihelyt megpillantotta az ellenséges csapatokat, azt javasolta barátainak, hogy haladéktalanul rontsanak nekik. Mert mindenekelőtt a hetyke lovasrohamot tekintette háborúnak. Egyik tapasztalt társa, Rieux gróf megkísérelte addig visszatartani, amíg néhány, éppen előkészített ágyúval megrendítik az ellenség harci rendjét. Montmorency azonban már elfogta a zabolátlan harcvágy. Úgy vélte, nincs több vesztegetni való idő; s a lovagi herceg kifejezett akaratával tanácsadója, bármilyen rosszat sejt-

tett is, nem mert szembeszállni. »Uram – kiáltott – az Ön lábainál akarok meghalni.«

Montmorency díszes tollakkal vörösén, kéken és Izabell-színűen feldíszített csataménjéről lehetett felismerni; csak követőinek kis sereg hatolt át vele az árkon; levágtak mindent, ami útjukba került; kardcsapásokkal törtek előre, míg végül elérték a voltaképpeni ellenséges arcvonallhoz. Ekkor azonban közeli és gyors muskétatűz érte őket; lovak és emberek sebesültek és haltak meg; Rieux grof és legtöbb kisorsója elesett; a sebesült Montmorency herceg lebukott szintúgy találatot kapott lováról, és fogságba került.

Richelieu bíróság elé állította, amelynek ítéletében biztos volt – így róvival ezután a toulouse-i városháza udvarán lefejezték az utolsó Montmorencyt.⁴⁷

Közvetlenül engedni az impulzusoknak, s nem először hosszú távra számolni: az előző időszakban, amikor a harcok még szabadon vetélkedhettek egymással, ez a társadalmi szerkezet egészéhez adekvát és ennél fogva „valóságú” viselkedésmódnak számított – még ha éppen az egyén pusztulásához vezetett is. A harci düh itt a sikernek és a nemeseMBER presztízsének szükséges előfeltétele volt. Az előrehaladó monopóliumképződés és központosítás nyomán mindez megváltozik.

A megváltozott társadalmi szerkezet most már biztos pusztulással bünteti a megfelelő messzire tekintés nélküli affektuskiszüléseket és cselekedeteket. Másként kell már eljárnia annak, aki nem egyezik bele a fennálló viszonyokba, a király teljhatalmába. Hallgassuk csak Saint-Simont. Ő maga is, alig egy emberöltővel Montmorency után, egész életében ellenzik herceg marad. Amit azonban tehet, az csupán az, hogy valamiféle pártot alakít az udvarban; s ha ügyes, abban reménykedhet, hogy a király utódját, a dauphint megnyeri eszméinek. XIV. Lajos udvarában azonban ez veszélyes játék, amelyhez a legnagyobbat elővigyázat szükségesítetik. A herceget először pontosan ki kell fürkészni, majd egészen fokozatosan a kívánt irányba terelni.

„Alapvetően azt terveztem – írja le Saint-Simon⁴⁷ eljárását a dauphinnal való tárgyalás során –, hogy megvizsgálom mindenben, ami önértékünk szempontjából érdekes; ezért gondoltam volt arra, hogy gyengésem mindazokat az állításokat, amelyek eltérítenek ettől a céltól, s hogy erre vezessem a beszélgetést, amely a legkülönbözőbb tárgyköröket ölelte fel... Az élenken figyelő Dauphin izlelgette érveimet... tüzet fogott... és dühöngött a király tudatlansága és csekély belátása miatt. Mindezen tárgykörökben én szinte csak belekezdtem a dologba, egymás után megemlítettem őket a Dauphinnak, majd ezután átengedtem neki a beszéd gyönyörét, hogy lássam, megértett-e, engedtem, hogy ő győzze meg saját magát, nekihevíüljön, kérkedjen, én magam pedig láthassam érzelmeit, felfogásmódját, s megszerezsem a benyomásokat, amelyek nyomán hasznát vehetem ennek a tudás-

nak... Nem annyira arra törekedtem, hogy erőltessem az érveket és közbevetett megfigyeléseket... mint inkább arra, hogy kedvesen és szilárdan belevéssem érzelmeimet és nézeteimet mindezen tárgyakkal kapcsolatban...”

Segíthet kikerekíteni a képet, ha röviden áttekinjük, milyen magatartással kívánta kifejezésre juttatni ez a két ember, Montmorency és Saint-Simon herceg a király teljhatalmával való szembenállását. Az egyik, az utolsó lovagok egyike célját a fizikai harcban próbálja elérni, a másik, az udvaronc a beszélgetésben; az egyik ösztönösen cselekszik, különösebben nem gondolva a másikra; a másik viselkedését szakadatlanul a másik ember vele kapcsolatos magatartásához igazítja. Mind a ketten, nemcsak Montmorency, hanem Saint-Simon is, rendkívül veszélyes helyzetben vannak. A dauphin bármikor megszegheti az udvari beszélgetés célirányos játékszabályait; ha úgy tetszik neki, tettség szerinti okból véget vethet a beszélgetésnek és a kapcsolatnak, s emiatt nem veszít túl sokat; ha Saint-Simon nem nagyon elővigyázatos, a dauphin átláthatja a herceg ellenzéki gondolatait, és jelentést tehet a királynak. Montmorency alig vet számot a veszéllyel; teljeseen ahhoz az egyenes viselkedéshez kötődik, amelyet szenvedélye ír elő neki; a veszélyt éppen szenvedélyének dühével próbálja legyőzni. Saint-Simon pontosan látja és ismeri a veszély nagyságát; ezért rendkívüli önuralommal és megfontoltsággal lát munkálkodni. Megtartóztatja magát, sem akar elérni, hosszabb távra munkálkodik. Megtartóztatja magát, hogy a másikat észrevétlenül, ám kitartóan „átitassa” érzéseivel.

Amit ebben az önmegjelenítésben látunk, az annak az *udvari racionalitásnak* egyik elég jellemző darabja, amely – többnyire félreismerve – nem kisebb, sőt eleinte nagyobb szerepet játszott annak kifejlődésében, amit „felvilágosodásnak” nevezünk, mint mondjuk a városi-kereskedői racionalitás, az a messzire tekintés, amelyre a kereskedelmi ösztönözés funkciói az embereket rászoktatják; egészen bizonyos azonban, hogy a messzire tekintés e két formája, a nemesség udvari elit csoportjának és a középrendbeli elit csoportoknak a racionalizálása és pszichologizálódása, bármilyen eltérőek sémájuk szerint, egymással a legszorosabb összefüggésben fejlődnek; a nemesség és a polgárság egyre erősebb ösztönözésére utalnak; alapjuk az emberi kapcsolatok átalakulása az egész társadalomba: a legszorosabban függnek össze azzal az átalakulással, amelynek során a középkori társadalom viszonylag lazán kapcsolódó rendi csoportjai fokozatosan egyre erősebben központosított társadalom, az abszolút állam részfigurációivá válnak.

A racionalizálódás történelmi folyamata mintapéldája az olyan folyamatoknak, amelyeket a rendezett, tudományos gondolkodás mindaddig alig vagy csak igen homályosan ragadott meg. Ha a tudományok szokásos felosztásához akarjuk tartani magunkat, akkor ez a folyamat

egy még nem létező tudomány, a történelmi pszichológia vizsgálódási területére tartozik. A tudományos kutatás mai formájában általában határozott választóvonalat húznak a történelem és a pszichológia között. Látszólag csak a ma élő nyugati emberek szorulnak rá pszichológiai vizsgálatra, illetve ók – és legfeljebb még az úgynevezett primitívek – vizsgálhatók így. Homályban marad az út, amely – magában a nyugati történelemben is – ettől az egyszerűbb, primitívebb lelki szerkezettől napjaink differenciáltabb lelki szerkezetéhez vezet. A történelem éppen általában azért nem képes sokat kezdeni a pszichológia kutatási eredményeivel, mert a pszichológus teljesen történelmietlenül gondolkodik, s úgy közelít a mai emberek pszichés struktúráihoz, mintha azok nem kialakultak, hanem változatlanok lennének. A történelem viszont azért van kevés mondanivalója a pszichológus számára, mert az általa tényeknek tekintett valamik kutatása közben lehetőség szerint megpróbálja elkerülni a pszichológiai problémákat.

Nem sokkal jobb a helyzet a társadalomtudományban sem. Amennyiben az egyáltalán foglalkozik történelmi problémákkal, teljesen eltevékenykedik és annak különböző megnyilvánulási formái, művészetek, eszmék vagy akármi között húz. Nem ismeri el, hogy történelmi társadalompszichológiára, egyszerre pszichogenetikára és szociogenetikára vizsgálataikra van szükség ahhoz, hogy kapcsolatot lehessen teremteni az emberek mindezen különböző megnyilvánulásai és társadalmi létezésük között. Annak, aki a társadalom történetét foglalkozik, éppúgy, mint például annak, aki a szellemével, a „társadalom” és az emberek gondolatvilága, „eszméi” két különböző képződménynek látszanak, amelyek valamilyen értelemben különválaszthatók. Mintha mindketten úgy vélnék, hogy van az eszmék és gondolatokon túli társadalom, illetve vannak eszmék a társadalmon túl, s csak azon vitáznak, hogy a kettő közül melyik a „fontosabb” jelenség: egyesekek azt mondják, hogy az önmagukban nem társadalmi eszmék hozzák mozgásba a társadalmat, mások viszont azt, hogy valamilyen önmagában eszme nélküli társadalom mozgatja az „eszméket”.

A civilizációs folyamatnak és ezen belül például az olyan jelenségeknek, mint a fokozatos pszichologizálódás és racionalizálódás, mind ezeknek nincs helyük ebben a kérdéskörben. Még gondolatban sem különíthetők el az emberek közötti kapcsolatok szerkezetében bekövetkező történelmi átalakulástól. Egészen biztosan semmi értelme azt kérdezni, hogy a kevésbé racionális gondolkodás- és viselkedésmódokról a racionálisabbakra való fokozatos átmenet változtatja-e meg a társadalmat; mert ez a racionalizálódási folyamat éppúgy, mint az átfogóbb civilizációs folyamat, maga is egyszerre pszichikus és társadalmi jelenség. Éppily kevés értelme van azonban a civilizációs folyamatot mint valami „felépítményt” vagy mint „ideológiát”, vagyis kizárólag

egy szociális csoportok és érdekek harcában fegyverként betöltött funkciójából magyarázni.

A fokozatos racionalizálódás, továbbá az egész civilizációs átalakulás kétségkívül állandóan különböző rétegek és szövetségek összecsapásai közepette zajlik. A nyugati kapcsolatrendszernek, az eddigi utolsó és legerősebb civilizációs lökés szubsztatúmának egésze minden bizonnyal nem az a békés egység, amelynek néha a harmonikus eszméipálményekben látszik. Nem eredendően harmonikus egész, amelyben csak véletlenül – mintegy egyes emberek rosszakarata vagy értetlensége révén – jelentkeznek konfliktusok. Struktúrájának szerves elemei a feszültségek és a harcok – ahogy az emberek kölcsönös egymásrautaltságai is; ezek döntő jelentőségűek változásainak iránya szempontjából. Egészen biztos, hogy valamely civilizációs lökés mint fegyver ezekben az összecsapásokban származott jelentőségre tehet szert. A nagyobb előrelátáshoz és a pillanatnyi affektusok visszafogásához való hozzászokás ugyanis – hogy csak ezekre a civilizációs jelenségekre emlékeztessünk itt – bizonyos körülmények között jelentős fölényt biztosít az egyik csoport tagjainak a másik tagjaival szemben. A nagyobb fokú racionalitás és az erősebb ösztönmérséklés azonban bizonyos helyzetekben gyengítheti és hátrányosan érintheti azokat, akikben megvan. A „civilizáció”, bizonyos körülmények között, meglehetősen kétélű fegyver. S bármiképp történik is egyes esetekben, az ilyen civilizációs lökések messzemenően attól függetlenül játszódnak le, hogy megfelelőek vagy hasznosak-e azon csoportok és szövetségek számára, amelyekben lejátszódnak. Oly hatalmas összeszövődési mechanizmusok alapján mennek ugyanis végbe, amelyeknek összirányát megváltoztatni egyes csoportoknak nem áll módjában. Sokkal alkalmatlanabbak arra, hogy tudatosan vagy tudattalanul manipulálják, megfontoltan a szociális harcok fegyverévé alakítsák őket, mint mondjuk, a gondolati tartalmak. Miként az egész pszichés habitus alakja, úgy a sajátos civilizációs struktúrák is egyszerre termékei és emeltyűi annak az átfogó társadalmi folyamatnak, amelyen belül maguk a különböző alakot öltő egyes rétegek és érdekek is létrejönnek és átalakulnak. A civilizációs átalakulás és vele együtt például a racionalizálódás sem olyan folyamat, amely valamilyen külön „eszméi” vagy „gondolati” szférában játszódik le. Itt már nem egyedül a „tudás” átalakulásai, val, „ideológiai” változásai, röviden a tudattartalmakban bekövetkező változásokkal van dolgunk, hanem az egész emberi habitus megváltozásával, amelyen belül a tudattartalmak s még inkább a gondolkodási szokások csupán egy meglehetősen részleges jelenséget, egyetlen szektort alkotnak. Az egész lelki háttartás alakváltozásairól van itt szó, amelyek a tudatosabb éni irányítástól a teljesen tudattalanra vált ösztönirányításig minden zónát átfognak. Az ilyen átalakulás sok pedig már nem érthető meg annak a gondolkodási sémának a

segítségével, amelyet akkor tartunk szem előtt, amikor „felépitményről” vagy „ideológiáról” beszélünk.

Az emberi tudatban régóta meggyökeresedett elképzelés, hogy a „psziché”, az ember lelki háztartása különböző, egymástól függetlenül működő és szemlélhető zónákból áll. Szokásos dolog a tagoltabb lelki háztartás egyik funkcionális rétegét – mint a voltaképpen „lényegeset” az ember pszichés önkormányzásában – a gondolkodásban elválasztani a többitől. Így próbálja meg például a szellemtörténeti, de a tudás- és szociológiai kutatás is az embert mindenekelőtt a tudás és a gondolkodás felől megközelíteni. Az ilyen kutatások fényében a gondolatok és az eszmék úgy tűnnek fel, mint a legfontosabb tényezők az emberek pszichés önkormányzásában. Ennek megfelelően többé-kevésbé homályban hagyják a tudattalanabb ösztönzők szerepét, az ösztön- és affektusstruktúrák egész területét.

De már eleve korlátozottan gyümölcsöző minden olyan kutatás, amely csakis az emberek tudatát, „rációnóját” vagy „eszméit” tartja szem előtt, s nem veszi egyúttal figyelembe az ösztönök szerkezetét, az emberi affektusok és szenvedélyek irányát és alakját. Látóköréből így sok minden kimarad abból, ami nélkülözhetetlen az ember megértéséhez. Maguknak a tudattartalmainak a racionalizálása, továbbá az én- és felettesén-funkciók összes struktúrává változása, mindez – mint fentebb megmutattuk és még részletesebben is ki fogjuk mutatni – mindaddig csak igen tökéletlenül ragadható meg az elmélkedésben, ameddig a vizsgálat csak a tudattartalakra, az én és a felettes én struktúráira terjed ki, és nem szentel figyelmet az ösztön- és affektusstruktúrák megfelelő átalakulásainak. Valóban megérteni csak akkor lehet az eszmék és a gondolkodási formák történetét is, ha az emberek közötti kapcsolatok átalakulásával együtt egyúttal a viselkedés szerkezetét, a lelki háztartás szövedékét mint egészet tartjuk szem előtt.

Az ellenkező előjelű kiemeléssel s a látókör ennek megfelelő beszűkülésével elég gyakran találkozunk ma a pszichoanalitikus kutatásban. Ez elég gyakran hajlik arra, hogy az embert vizsgálva az egész lelki szövedékből mint legfontosabbat valamiféle „tudattalant”, egy történelmietlenül elgondolt „ösztönét” ragadjon ki. A helyesbítések, amelyeket ebből a szempontból az utóbbi időben tettek, a terápiás gyakorlatban talán már igen, a gyakorlatban szerzett tapasztalatok anyagi elméleti feldolgozásában azonban még egészen biztosan nem vezettek a gondolkodási eszközök ama messzire nyúló átalakításához, amelyhez – ha végig gondoljuk őket – vezetniük kellene. Itt, az elméleti feldolgozásban többnyire még mindig úgy látszik, mintha az embert korlátozó tudattalan ösztönimpulzusoknak ismét csak önálló alakja és struktúrája lenne, függetlenül az egyes ember kapcsolatainak sorsától és a lelki háztartás egyéb kormányzási funkcióinak alakjától és struktúrájától, s mintha az utóbbiaknál nagyobb jelentősége lenne az embe-

ri létezés szempontjából. Nem tesznek különbséget a nyers, természetes ösztönanyag – amely talán valóban kevésbé változik az egész emberi történelem során – és azok között az egyre szilárdabbá váló struktúrák és vágányok között, amelyekbe a másokkal való kapcsolat minden ember e pszichés energiáit élete első napiától fogva tereli. Am az utóbbiak, a már feldolgozott ösztönenergiák, s élő embereknél csak ilyenek fordulnak elő – mert sehol, még örülteknél sem találkoznak teljesen feldolgozatlan pszichés funkciókkal –, a szociogén ösztönirányok és -struktúrák semmiképpen sem különíthetők el a megfelelő éni és felettesén-struktúráktól. Sem nem lényegesebbek, sem nem lényegtelenebbek az ember viselkedése szempontjából, mint amazok. S nem is – mint néha a pszichoanalitikus irodalom véli – kevésbé társadalomhoz kötöttek, történelmileg nem kevésbé változóak, mint az éni- és a felettesén-funkciók struktúrája.

Az emberben, ahogy megjelenik számunkra, sem önmagában valamilyen „ösztönén”, sem önmagában az „én” vagy a „felettes én” nem döntő; ami a döntő, az mindig és alapvetően a pszichés önkormányzás eme részben egymással küzdő, részben együttműködő funkciórétegei közötti kapcsolatot. Am ezek a kapcsolatok az egyes emberen belül, s ezzel mind az egyes ember ösztönkormányzásának, mind én és felettes én kormányzásának alakja a civilizációs folyamat során annak megfelelően változik, ahogy átalakul az emberek közötti kapcsolatok, a társadalmi kapcsolatok egésze. E folyamat eredményeképpen – tömören kifejezve – a tudatot már kevésbé hatják át az ösztönök, az ösztönöket pedig kevésbé hatja át a tudat.

Ugyanilyen irányú, a szociogenetikussal alaptörvénnyel összhangban álló folyamatokat még ma is megfigyelhetünk minden egyes gyermeknél: csak midőn az emberiség történelmének vagy az individuális civilizációs folyamatnak a során egyre erősebben elkülönül egymástól az én- vagy felettesén-kormányzás és az ösztönkormányzás, csak miután már kialakulnak azok a tudatfunkciók, melyeket kevésbé járnak át az ösztönök, az ösztönautomatizmusok, akkor tesznek szert egyre inkább arra a jellegre, melyet ma rendszerint történelem nélküli, tisztán „természetes” sajátosságának tartunk: ekkor válnak „tudattalan-ná”. S ugyanezen átalakulás során „racionalizálódnak” egyre jobban maga a tudat: csak a lelki háztartás ezen erőteljesebb és stabilabb differenciálódásával öltik fel a közvetlenül kifelé irányuló pszichés funkciók egy viszonylag ösztön- és affektusmentes, racionálisan működő tudat jellegét.

Sohasem érthetjük vagy figyelhetjük meg a tudatosabb és a tudattalanabb pszichés önszabályozás alakját és struktúráját, ha ezeket bármilyen értelemben is egymástól elkülönülten fennállóknak vagy működőnek képzeljük. Mindkettő egyformán lényeges az ember létezés szempontjából; a kettő együtt egyetlen nagy funkcionális összefügg-

gést alkot. S ennek struktúráját és változásait szintúgy nem érthetjük meg, ha egyes emberek megfigyelésére szorítkozunk. Megérteni csak az emberek *közötti* kapcsolatokat struktúrájával és azzal az összesszövődési renddel összefüggésben érthetjük meg, amelyen belül a társadalmi struktúrák változnak.

A civilizációs folyamat feltárása ennél fogva egyszerűen igényli az egész pszichés és az egész társadalmi alakváltozás vizsgálatát – ezen az úton próbálunk mi magunk is járni. Szűkebb körben *pszichogenezis* vizsgálatra van szükség, amelynek célja az individuális pszichés energiák egész harc- és működésmezéjének megragadása, az ösztönösebb ömirányítás struktúrájé és alakjéé éppúgy, mint a tudatosabbé. Ha fel akarjuk tárni a civilizáció folyamatát, akkor ezen túlmenően, tágabb körben, *szociogenetikus* vizsgálatra is szükség van, meghatározott szociális mezők egész struktúráját s azt a történelmi rendet kell kutatnunk, amelyben az változik.

Az ilyen társadalmi folyamatok kielégítő vizsgálatához azonban eddigi gondolkodási szokásaink hasonló módosítására van szükség, mint amelyik korábban ahhoz látszott elengedhetetlennek, hogy megfelelő pszichogenetikus kérdésközelethez jussunk el. A társadalmi struktúrák és folyamatok megértéséhez ugyancsak nem elegendő valamely szociális mezőn belül egyetlen funkcionális réteget vizsgálni. Ahhoz, hogy valóban érthetővé váljanak ezek a struktúrák és folyamatok, vizsgálni kell a *kapcsolatokat azok között a különböző funkcionális rétegek között*, amelyek valamely szociális mezőben egymáshoz kötődnek, s amelyek az erőviszonyok lassabb vagy gyorsabb átrendeződésével e mező sajátos struktúrája alapján mindig újatermelőnek. Ahogy minden pszichogenetikus vizsgálatnak nem egyedül a „tudattalan” pszichés funkciórétegét vagy egyedül a „tudat” kell szem előtt tartania, hanem a pszichés funkciók egész körforgását, úgy minden szociogenetikus vizsgálatnak is eleve egy többé vagy kevésbé differenciált és feszültségekben gazdag szociális mező egészére kell irányulnia. Ez csak azért lehetséges, mert a társadalmi szövedék és annak történelmi alakváltozása nem káosz, hanem még a legnagyobb szociális nyugtalanság és rendezetlenség időszakában is világos renddel és struktúrával rendelkezik. Valamely szociális mező egészét vizsgálni nem annyit jelent, mint minden egyes folyamatot megvizsgálni benne. Egyszer már végre azokat az alapstruktúrákat kell feltárni, amelyek a mezőn belül minden részfolyamatnak megszabják az irányát és sajátos formáját. Feltéhetjük például a kérdést, hogy mi a különbözőség a 15. század társadalmának feszültségtengelyei, funkcionális láncolatai és intézményei a 16. vagy a 17. századi társadalométól, s hogy miért alakultak át az előbbieket az utóbbiakká. Ehhez minden bizonyítással gazdag tényismeretre van szükség. Az anyagismeret bizonyos szintjétől kezdve azonban a történelemkutatás olyan szakaszba lép,

amelyben már nem szabad megelegednie további részletek összegyűjtésével és a már összegyűjtöttek leírásával, hanem előrenyomulhat azok felé a törvényszerűségek felé, amelyek alapján adott társadalom emberei újból és újból meghatározott formákban és egészen sajátos funkcionális láncolattal kötődnek egymáshoz – például mint lovagok és jobbágyok, mint királyok és államszolgák, mint polgárok és nemesek –, s amelyek alapján ezek a kapcsolatformák és intézmények egészen sajátos irányban változnak meg. Egyszóval, az anyagismeret meghatározott fokától kezdve az egyes történelmi tények végtelen halmozásában valamiféle szilárd váz, strukturális összefüggés ismerhető fel. S az összes többi, még feltalálható tény – eltekintve attól, hogy gazdagítják az általuk kínált történelmi panorámát – vagy arra szolgál, hogy helyesbítsük általuk a struktúrákról korábban kialakított felfogásunkat, vagy arra, hogy kibővítsük és elmélyítsük azt. Mikor itt arról beszélünk, hogy minden szociogenetikus vizsgálatnak az egyes funkcionális rétegeken túl valamely szociális mező egészére kell irányulnia, akkor ezen nem az összes részlet összegét, hanem e mező struktúrájának egészét értjük.

Ebben az értelemben értendő az is, amit fentebb a racionalizálódásról mondtunk. A „racionálisabb” viselkedésre, valamint az erősebb önkontrollra való fokozatos átmenetet ma legtöbbször kizárólag polgári funkciókkal hozták összhangba. Kortársaink fejében gyakran az az elképzelés rögzül, hogy a polgárság a racionálisabb gondolkodás „teremtője” vagy „feltalálója”. Itt, a szembeállítás kedvéért, a nemesség táborában végbement néhány racionalizálódási folyamatot ábrázolunk. Ebből azonban ne azt a következtetést vonjuk le, hogy ennek a racionalizálódási lökésnek az udvari arisztokrácia a „teremtője”. Amennyire az udvari arisztokráciának vagy a manufaktúra-korszak polgárságának nincs „teremtője” bármely más szociális réteg személyében, ugyanúgy nincs ennek a racionalizálási lökésnek sem. A társadalmi összstruktúrák ugyanazon változása, amelynek során létrejönnek ezek a polgári és nemesi formák, meghatározott oldalról tekintve racionalizálódás is. Nem csak az ember egyes termékei válnak racionálisabbá; s mindenekelőtt nem csak a könyvekben lefektetett gondolatrendszerek. Ismét csak és mindenekelőtt bizonyos embercsoportok viselkedésmódjai racionalizálódnak. A „racionizálódás” nem más – gondoljunk például a harcosok udvarhoz kötésére –, mint annak az iránynak a kifejeződése, amelynek megfelelően e korszak során meghatározott társadalmi figurációkban az emberek jellege is megváltozik. Az ilyen átalakulások „eredete” azonban nem egyik vagy másik rétegben található, az átalakulások valamely szociális mező különböző funkcionális csoportjai *közötti* és a bennük található, egymással versengő emberek *közötti* feszültségekkel összefüggésben mennek végbe. A társadalom egész szövedékében érezhető ilyen feszültségek nyomá-

sára bizonyos időszakban a társadalom egész struktúrája egyes uralkodó területek fokozódó központosítása, a gazdagabb specializálódás és az egyes emberek ennek megfelelő szigorúbb integrálódása felé halad. S az egész szociális mezőnek ezzel az átalakulásával együtt – eleinte kicsiny, majd egyre tágabb területen – racionalizálódik a szociális és pszichés funkciók szerkezete is.

Az első rend hatalomtól való lassú megfosztása, a második rend pacifikálása és a harmadik fokozatos feltörése, mindezek éppúgy nem érthetők meg egymástól függetlenül, ahogy például a kereskedelem korabeli fejlődése sem érthető meg az erősebb erőszakmonopóliumok és hatalmasabb udvarok kialakulásától függetlenül. Mindezek valamennyi eselekvési láncolat fokozódó differenciálódásának és megfosztásának ama átfogó folyamatában töltene be emeltyűszerű szerepet, amely mind ez ideig oly döntő volt a Nyugat történelmének egész menetében. Ennek során jönnek létre – mint meghatározott oldalról bemutattuk – a nemesi, velük állandó összefüggésben a polgári funkciók, és így öltenek alakot a központi szervek. S az összes társadalmi funkcióknak és intézménynek ezzel a fokozottság elít csoportjainál a pszichés önrányítás megváltozása is a hosszabb távú előrelátás és a pillanatnyi ösztönimpulzusok szigorúbb szabályozása irányába.

Ha végiglapozzuk a Nyugat szellemi fejlődésének szokványos ábrázolásait, gyakorta az a benyomásunk támad, mintha szerzőik azt a homályos elképzelést dédelgetnék, hogy a Nyugat történetében a tudat racionalizálódásának, a mágiikus-tradicionális gondolkodási formák racionálisabbá alakulásának egy sor zseniális és különösen eszes egyén felbukkanása az oka. Ezekből az ábrázolásokból úgy látszik, mintha magasabb értelmi képességeik folytán ezek a megvilágosult egyének tamították volna meg a nyugati embereket arra, hogy miként használják helyesen velük született eszüket.

Mi másként látjuk a dolgot. Bizonyára nem kevés az, amit a Nyugat nagy gondolkodóinak köszönhetünk. Mindazt, amit kortársaik a mindennapi cselekvés során tapasztaltak, ám gondolatilag nem tudtak világosan és teljesen feldolgozni, nagyszabású, egybegyűjtött és mintaszerű módon fejezték ki. Megpróbálták megtisztítani a társadalmi szövedék átfogó struktúráváltozásának talaján fokozatosan kialakuló racionálisabb gondolkodási formákat, és segítségükkel az emberi létezés alapjait előrenyomulni. Más emberek számára világosabbá tették világukat és saját magukat. Így együtt az emelő karjának szerepét is játszották a hatalmas társadalmi gépezetben. Nagyságuk és személyes helyzetük függvényében kisebb vagy nagyobb mértékben egy társadalmi kórus értelmezői és szószólói voltak. Nem voltak azonban teremttői a társadalmukban uralkodó gondolkodási típusnak. Nem ők alkották meg azt, amit „racionális gondolkodásnak” nevezünk.

Maga ez a kifejezés is – látjuk – kicsit túl statikus és némileg túl differenciálatlan ahhoz képest, amit ki kellene fejeznie. Túl statikus: mert a lelki háztartás struktúrája valójában éppolyan lassan vagy gyorsan változik, mint a társadalmi funkciók struktúrája. Túl differenciálatlan: mert a racionalizálódás sémája, a racionális gondolkodási szokások szerkezete a különböző szociális rétegekben – például az udvari nemességnél vagy a polgárság elit rétegeinél –, szociális funkciók és egész történelmi helyzetük eltéréseinek megfelelően, részben elég különböző. Végül pedig a racionalizálódásra ugyanaz érvényes, amit a tudat átalakulásairól fentebb általában már elmondtunk: az égisz lelki háztartás átfogóbb átalakulásának csak egyik oldala mutatkozik meg benne. Együtt jár az ösztönstruktúrák megfelelő átalakulásával. Röviden, csak egy civilizációs jelenség a többi mellett.

VI. SZÉGYEN ÉS FESZÉLYEZETTSÉG

A viselkedés „racionálizálódásánál” nem kevésbé jellemző a civilizáció folyamataira például az ösztönháztartásnak az a sajátos megformálása, amelyet „szégyennek” és „feszélyezettségérzésnek” szoktunk nevezni. E kettő, az erőteljes racionalizálódási lökés, valamint a szégyen- és feszélyezettségküzőb nem kevésbé erőteljes csökkenése, amely különösen a 16. századtól kezdve válik egyre érezhetőbbé a nyugati ember habitusában, ezek ugyanazon pszichés átalakulás különböző oldalai.

A szégyenérzet sajátos lelki rezdülés, bizonyosfajta félelem, amely meghatározott alkalmakkor automatikusan és szokásszerűen termelődik újra az egyénben. Felületesen tekintve a szociális lealacsonyodástól vagy általánosabban, mások fölényes gesztusaitól való félelem fejeződik ki benne; ám a rossz érzésnek vagy félelemnek olyan formája ez, amely úgy jön létre és azzal tűnik ki, hogy az ember, akinek félnie kell alacsonyabbrendűségétől, e veszély ellen sem közvetlenül fizikai, sem bármilyen egyéb fajta támadással nem képes védekezni. A másik fölényével szembeni védtelenség, a nekik való teljes kiszolgáltatottság nem közvetlenül az itt és most jelen levő mások fizikai fölényének fenyegetéséből származik, noha egészen biztosan fizikai kényszerre, a gyermeknek modellálóival szembeni fizikailag hátrányos helyzetére vezethető vissza. A felnőtté azonban abból ered ez a védtelenség, hogy az emberek, akiknek fölénygesztusaitól fél, összhangban állnak a védtelen és szorongatott egyén saját felettes énjével, a belső kényszerrelnek azzal a mechanizmusával, amelyet az egyénben azok a mások alakítottak ki, akiktől függött, s akik – ennél fogva – bizonyos fokú hatalmat és fölényt gyakoroltak vele szemben. Ennek felel meg, hogy a félelmet, amelyet „szégyennek” nevezünk, mélyen elrejtjük mások elől;

bármilyen erős legyen is, közvetlenül hangos gesztusokban nem fejeződik ki. A szegyenérzés sajátos színezetét azáltal kapja, hogy az az ember, akinél jelentkezik, olyasmint tett vagy szándékozik tenni, aminek révén együttáll ellentmondásba jut mindazokkal az emberekkel, akikhez ilyen vagy olyan formában kötődik, mind önmagával, tudatának azzal a részével, amellyel saját magát ellenőrzi; a szegyenétől való félelemben nemcsak az egyén és az uralkodó társadalmi vélemény konfliktusa fejeződik ki, hanem egy olyan konfliktus is, amely az egyént, viselkedése révén, énjének azzal a részével állítja szembe, amelyik ezt a társadalmi véleményt képviseli; saját lelki háztartásának konfliktusa ez, amelyben saját magát ismeri el kisebb rendűnek. Attól fél, hogy elveszti azoknak a szeretetét és megbecsülését, akiknek szeretete vagy megbecsülése számára fontos vagy fontos volt. Ez utóbbiak magatartása olyan magatartássá szilárdult benne, amelyet automatikusan fölött önmagával szemben. Ez az, ami annyira védtelenné teszi mások fölülgesztusaival szemben, amelyek valamilyen szempontból benne magában keltik életre ezt az automatizmust.

Ebből magyarázható meg az is, hogy a társadalmi parancsok megsegésétől való félelem annál erősebben és nyíltabban ölti fel a szegyenjellegét, minél erősebben alakítja át a társadalmi szerkezetet a külső kényszereket belső kényszerekké, s minél átfogóbbá, differenciáltabbá válik az egyén viselkedésére nehezítő belső kényszerek gyűrűje: A belső feszültség, izgalom, amely bekövetkezik, mihelyt az egyént arra sarkallja valami, hogy bárhol áttörje ezt a gyűrűt, vagy ha már áttört, a társadalmi tilalom és a belső kényszer szigorától függően kisebb vagy nagyobb. A hétköznapi életben csak meghatározott vonatkozásokban és bizonyos erősség mellett nevezhetjük szegyennek; struktúráját tekintve azonban az összes árnyalat és erősségi fokozat esetében mindig ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk. Csakúgy, mint a belső kényszerek, kevésbé egyenletes, kevésbé mindenoldalú, és stabil formában ez is megtalálható már a társadalmi fejlődés egyszerűbb lépéseitől kezdve; mint azok, az így strukturált feszültség és félelem is minden civilizációs lökéssel egyre erőteljesebben jelentkezik; míg végül a más színezetű félelmekkel – különösen a fizikai fenyegetésből és túlerőből adódóakkal – szemben annál uralkodóbbá válik, minél nagyobb embertömegek pacifikálódnak, minél nagyobb lesz a jelentősége az ember jellegzetességei szempontjából az egyenletesebb kényszereknek, amelyek az emberek között az első helyre kerülnek, miközben a fizikai erőszak már csak a peremvidékeken áll lesben; egyszóval, minél jobban előrehalad a viselkedés civilizálódása. Ahogy „rációról” csak a racionalizálási lökésekkel és az előrelátást és visszafogottságot követelő funkciók kialakulásával összefüggésben beszélhetünk, úgy a szegyenérzetről is csak szociogenezisükkel együtt érdemes szólni, azokkal a lökésekkel összefüggésben, amelyekben a szegyeneküszöb

csökken vagy mindenesetre megváltozik, s amelyek során a belső kényszerek szerkezete és sémája meghatározott irányba változik, hogy azután talán rövidebb vagy hosszabb ideig ugyanabban a formában termelődjön újra. Mind a kettő, a racionalizálódás, valamint a szegyen- és feszélyeztettségküszöb csökkenése egyaránt azt fejezi ki, hogy csökken a más lények fenyegetésétől és túlerőjétől való közvetlen félelem, ugyanakkor erősödnek az automatikus, belső félelmek, a kényszerek, amelyeket az egyén most már önmaga felett gyakorol. Mindkettőben, a szegyenhatár összeszűkülésében éppúgy, mint az előrehaladó racionalizálódásban az a nagyobb, differenciáltabb előre- és messzire tekintés fejeződik ki, amely a társadalom differenciáltabbá válásával egyre újabb embercsoportok szociális létezésének fenntartásához válik szükségesé. Nem nehéz megmagyarázni, miként függnek össze ezek a látszólag oly különböző pszichés alakváltozások. A szegyenel összefüggő félelem és az erőteljesebb racionalizálódás nem egyebek, mint az individuális lelki háztartás erőteljesebb és a fokozódó funkciómegoszlás nyomán bekövetkező meghasadásának, az ösztönfunkciók és az ösztönök feletti felügyeleti funkciók, az „ösztonén”, az „én” és a „felettes én” közötti fokozódó elkülönülésnek a különböző oldalai. Minél jobban kifejlődik a pszichés ömirányításnak ez a differenciálódása, annál egyértelműbbé válik a pszichés irányítási funkciók tágabb értelemben „énnek”, szűkebb értelemben „felettes ének” nevezett szektorának kettős funkciója: egyfelől ez a szektor az a központ, amelyből az ember más dolgokhoz és lényekhez fűződő kapcsolatait irányítja, másfelől ugyaninnen irányítja és szabályozza, részben tudatosan, részben azonban teljesen automatikusan és tudattalanul „belvilágát”, saját ösztönreződéseit. Más szóval: a pszichés funkciók azon rétegének, amely az ábrázolt társadalmi változások során fokozatosan egyre erősebben különül el az ösztönreződésektől, az én- vagy felettesén-funkcióknak kettős feladatuk van a lelki háztartáson belül: *egyszerre úznak bel- és külpolitikát*, amelyek persze nincsenek mindig összhangban, s elég gyakran ellent is mondanak egymásnak. Ezzel magyarázható tehát, hogy ugyanabban a történelmi-társadalmi időszakban, amelyben a racionalizálódás érezhetően előrehalad, s ezzel egyen- és feszélyeztettséghatár összeszűkülése is megfigyelhető. S ezzel magyarázható az is, hogy – a szociogenezis alapörvényével összhangban – mint mindenütt, itt is ugyanez a folyamat figyelhető meg még ma is minden gyermek életében: a viselkedés racionalizálása ugyanazon felettesén-képződés külpolitikájának kifejeződése, amelynek belpolitikája a szegyenhatár összeszűkülésében fejeződik ki.

Sok messzire vezető gondolati szál indul ki innen. Ki kell még mutatni, miként fejeződik ki a lelki háztartásnak ez az erőteljesebb differenciálódása az egyes ösztönimpulzusok alakváltozásában. S mindezekelőtt azt kell még kimutatni, hogy miként vezet ez a szexuális im-

pulzusok átalakulásához és a szegyenérzet erőteljesebb kifejlődéséhez a férfi és a nő kapcsolatában.* Egyelőre meg kell itt elégednünk azzal, hogy nagyjából megmutatjuk azokat az általános kapcsolódásokat, amelyek a fent ábrázolt társadalmi folyamatoktól a szegyen- és feszélyeztettségig határozzák meg az újkori történelméhez vezetőket.

A szegyenérzetek még a Nyugat újkori történelmében sem mindig ugyanúgy épülnek be a lelki háztartásba. E beépülés módja például – hogy csak ezt az eltérést említsük – nem egészen ugyanaz egy rendi-hierarchikus társadalmi rendszerben, mint az azt követő polgári-ipariban. A fent említett példák, mindenekelül azokon, amelyek a test meghatározott részeinek feltárással összefüggő szegyen kialakulásában mutatkozó különbségekre vonatkoztak,⁴⁶ valamennyire szemléltetik az ilyen változásokat. Az udvari társadalomban a test felfedésével kapcsolatos szegyenkezés, e társadalom szerkezetének megfelelően, még messzeemenően rendezhető kötött vagy hierarchikusan korlátozott. A magasabb rangú ember levetkőzése a szociálisan alacsonyabbban álló

* Ezt a sajátos problémát, bármily fontos is, egyelőre félre kell tennünk. Feltáráshoz azokat a változásokat kellene ábrázolnunk és pontosan elemeznünk, amelyeken a Nyugat történelme során a család és az egész nemek közötti viszony története keresztült. Vizsgálunk kellene továbbá a gyermekek felnevelésének és általában a fiatalok felnövekvésének módjában bekövetkezett változásokat. Túl sok az anyag, amely ebben az összefüggésben elősegítené a civilizációs folyamat feltárást, s túl sok az idevágó elemzés is; mind az azzal fenyegetett, hogy szétfeszítjük e munka keretét; e kérdésekkel ezért egy további kötetben foglalkozunk.

Ugyanez vonatkozik a civilizációs folyamat középrendbeli vonulatára, a polgári-városi és a nem udvari, vidéki nemesi rétegek civilizatorikus átalakulására. Bármennyire összefügg náluk is a viselkedésnek és a pszichés funkciók szerkezetének ez az átalakulása a nyugati társadalmi szövedék egész struktúrájában bekövetkezett sajátos történelmi átrendeződéssel, mégis – erre fentebb már többször utaltunk – a nem udvari, középrendbeli civilizációs vonulat világsan eltér az udvartól. Mindenekelőtt a szexualitás szerepe más itt és ott – részben az eltérő családstruktúrák, részben a középrendbeli hivatásfunkciók megkívánlja másfajta messzire tekintés miatt. Hasonló a helyzet, ha a nyugati vallás civilizációs átalakulását vizsgáljuk. A vallásos érzésnek az a civilizációs átalakulása, amelynek a szociológusok eddig a legtöbb figyelmet szentelték: a belső vallás és a racionalizálás lökése, amely a különböző puritán-protestáns mozgalmakban fejeződik ki, nyilvánvalóan a legszorosabb összefüggésben áll a középretegek helyzetének és szerkezetének bizonyos változásaival. A katolicizmus ennek megfelelő civilizációs átalakulása, amely például a jezsuita rend létrejöttében és hatalmi helyzetében mutatkozik meg, úgy látszik, szorosabban kapcsolódott az abszolutista központi szervek létrejöttéhez – amit kedvezően befolyásolt a katolikus egyház hierarchikus-centralizmus felépítése is. Ezek a problémák is csak akkor válnak megoldhatóvá, ha pontosabb áttekintésünk lesz a nem udvari középrendbeli és az udvari civilizációs vonulat hasonlóságairól és ellentéteiről, hogy egyelőre ne is beszéljünk a munkás- és parasztrétegek lassabb és csak sokkal később jelentkező civilizációs mozgásáról.

jelenlétében, tehát például a királyi minisztere jelenlétében, itt még érthetően nem esik olyan szigorú társadalmi tilalom alá, miként egy még korábbi időszakban a férfi vetkőzése sem a szociálisan a gyengébb, ennél fogva alacsonyabb rendű nő előtt; az előbbiből, az alacsonyabb rendűtől való csekélyebb funkcionális függőségével teljes összhangban, ez még az alávetettség vagy a szegyenkezés semmiféle érzését sem váltja ki; mi több, mint della Casa mondja, ez akár az alacsonyabb rangú ember iránti jóakarata jele is lehet. Ugyanakkor hogy alacsonyabb rangú ember vetkőzzék le magasabb rangú előtt, vagy azonos rangúak vetkőzzenek egymás előtt, ezt mint a tisztetlenség jelét egyre inkább számúzik a társadalmi érintkezésből; mint vétket bélyegzik meg, és ennek megfelelően félelemmel övezik. Csak mikor a rendeket elválasztó falak leomlanak, mikor még erőteljesebbé válik mindenkinél mindenkitől való funkcionális függősége, s a társadalomban mindenki néhány fokozattal egyenértékűbbé válik, csak akkor válik fokozatosan – bizonyos szűk enklávék kivételével – vétekké az ilyen levetkőzés bárki más jelenlétében; csak ekkor övezik már oly teljesen félelemmel ezt a viselkedést az egyénben kiskorától fogva, hogy a tilalom szociális jellege tökéletesen eltűnik tudatából, s a szegyenkezés teljesen belső parancsnak tűnik fel számára.

Ugyanez érvényes a feszélyeztettségére. Ezek a szegyenérzések elválaszthatatlan ellenpárijai. Az utóbbiak akkor keletkeznek, amikor valaki az én és a társadalom tilalmait ellen vétkezik, az előbbieket viszont akkor, ha valami, az egyéneken kívüli betör annak vesztélyező-nájába, olyan viselkedésformákat, tárgyakat vagy hajlamokat érint, amelyeket korábban környezet szorongással övezett, míg végül ez a szorongás – mint valami „feltételes reflex” – hasonló alkalmakkor automatikusan újból létrejön benne. A feszélyeztettségérzések rossz érzések vagy szorongások, amelyek akkor lépnek fel, ha egy másik lény áttöri vagy áttöréssel fenyegeti a társadalomnak a felettes én által képviselt tilalmi körét. S ezek az érzések is annál sokrétűbbé és átfogóbbá válnak, minél kiterjedtebb és sokrétűbb az a vesztélyzőna, amely szabályozza és modellálja az egyén viselkedését – tehát minél jobban civilizálódik a viselkedés.

Körültekintően, egy sor példa kapcsán megmutattuk, miként csökken egyre gyorsabban a 16. századtól kezdve a szegyen- és a feszélyeztettségküzömb. A gondolati láncok itt is kezdenek lassan összezárulni. Ez a csökkenés a felső réteg egyre gyorsabb udvarhoz kötésével függ össze. Ez az a kor, amelyben az egyénben keresztetűző függőségi láncok sűrűbbé és hosszabbakká válnak, az a kor, amelyben egyre több ember egyre szorosabban kötődik egymáshoz, amelyben növekszik az önkormányzat. Hogy a kölcsönös függőség, úgy az emberek kölcsönös egymással megfigyelése is erősebbé válik; az érzékenységek és ennek megfelelően a tilalmak egyre sokrétűbbek és átfogóbbak,

s az együjtélés másfajta módja következtében növekszik a száma azoknak a dolgoknak is, amelyek miatt szűgyenkezni kell, amelyeket másnál kínosnak éreznek.

Utaltunk már arra, hogy a fokozódó funkciómegoszlás és az emberek erőteljesebb integrációja következtében csökkennek a nagyobb elmentékek a különböző rétegek és országok között, ugyanakkor az árnyalatok, a modellálások fajtái sokasodnak a civilizáció keretein belül. Itt, az individuális viselkedés és érzés fejlődésében egészen hasonló jelenségre bukkanunk. Minél jobban csökkennek az éles ellentétek az individuális viselkedés terén, minél inkább visszafogják, mérsékelik és átalakítják a belső kényszerek az élvezet vagy a rossz érzés nagy és messzire hangzó kitérőseit, annál érzékenyebbé válnak az emberek a viselkedés árnyalatai vagy nüánszai iránt, annál jobban érzékelik a kisebb gesztusokat és formákat, s annál differenciáltabban élik meg saját magukat és világukat olyan rétegekben, amelyek korábban, a nem mérsékelt affektusoktól elhomályosítva, nem nyomultak be a tudatba.

Egy kézenfekvő példát említve, a számukra létfontosságú, viszonylag szűk körben – szűk, mert függőségi láncolataik aránylag rövidék – a primitív népek bizonyos szempontból a „civilizáltaknál” sokkal differenciáltabban élik meg az emberi és természeti környezetet. A differenciáltság más és más, attól függően, hogy szántóvetőkről, vadászokról vagy állattenyésztőkről van-e szó. Bármelyik esetről legyen is szó azonban, általában elmondható, hogy a csoport számára létfontosságú körben a primitív emberekben a „civilizáltaknál” sokkal fejlettebb a képesség arra, hogy erdőn-mezőn megkülönböztessenek valamit, akár egy bizonyos fát egy másiktól, akár zajokat, szagokat vagy mozgásokat. De itt, e primitíveknel a természet még sokkal inkább veszélyözna; olyan félelmekkel telített, amelyeket a civilizált ember már nem ismer. Ennek felel meg az, hogy mi között tesznek és mi között nem tesznek különbséget. A „természet” megélésének módját a középkor fejlődése során lassan, majd a 16. századtól kezdve egyre gyorsabban az kezdi jellemezni, hogy egyre erőteljesebben pacifikálódnak egyre nagyobb emberlaktá területek; csak ettől fogva szűnik meg fokozatosan az a helyzet, hogy az erdő, a mező és a hegyek elsőrendű veszélyözónák, amelyek szüntelenül nyugtalanság- és rettegéforrások az egyén számára, most, midőn sűrűbbé válik az úthálózat és az összesség, lassan eltűnnek a rablólovagok és a ragadozó állatok, midőn az erdő és a mező már nem zabolátlan szenvedélyek, vad ember- és állatvadászatok, vad élvezetek és vad félelmek színhelye, hanem egyre inkább békésebb tevékenységek, javak létrehozása, kereskedelem és közlekedés szabják meg alakját, csak most látják új módon a pacifikált emberek a szüntűgy pacifikált természetet. A természet – azzal párhuzamosan, hogy az affektusok fokozódó mérséklésével egyre inkább a

szem válik az élvezetek közvetítőjévé – nagyrészt a szem gyönyörködésére szolgáló tárgy lesz, az emberek pedig – pontosabban eleinte és elsősorban a városi emberek, akik számára az erdő és a mező már nem a mindennapi élet színtere, hanem a pihenésé – érzékenyebbekké válnak, differenciáltabban látják a tájat, olyan rétegeibe tekintenek be, amelyeket a veszélyek és a zabolátlan szenvedélyek játéka korábban eltakart előlűk; örvendeznek a színek és vonalak összecsengésén, nyitottá válnak az iránt, amit a természet szépségének nevezünk; érzéseiket rabul ejti a tónusok és figurációk váltakozása a felhős égen vagy a fény játéka a fák levelein.

S e pacifikálódás során együttval változik az emberek egymás viselkedése iránti érzékenysége is az érintkezésben. A külső és belső félelmek csökkenésével arányban erősödnek az ember egyik részének a másiktól való félelmei. E belső feszültségek nyomán az egymással való érintkezésben az emberek kezdik olyan differenciáltan megélni magukat, ami szükségképpen lehetetlen akkor, ha szakadatlanul erős és elháríthatatlan külső fenyegetésekre kell felkészülniük. Most egy csomó olyan feszültséget, amelyek egykor közvetlenül az embernek ember elleni harcában oldódtak fel, belső feszültségként, a saját magával vívott harcban kell az egyének leküzdenie. A társas-társadalmi érintkezés már nem amiatt veszélyözna, hogy az étkezés, a tánc és a zajos öröm hirtelen és gyakran vált át dühöngésbe, verekedésbe és pusztításba, hanem amiatt, hogy az egyén esetleg nem fogja vissza magát eléggé, s érzékeny helyeket sért: átlépi a saját szégyenhatárát vagy mások feszélyeztettségküszöbét. A veszélyözna most mintegy az egyéni lelkeken húzódik végig. Éppen emiatt válnak érzékenyebbé az emberek ebben a szférában is olyan különbségekre, amelyek korábban alig jutottak el tudatukig. Ahogy most a természet a korábinál nagyobb mértékben válik a szem által közvetített élvezet forrásává, úgy válnak egymás számára az emberek is inkább a szem élvezetének vagy ellenkezőleg, a szem által közvetített rossz érzés forrásává, különböző fokú feszélyeztettségérzések kiváltóivá. Csökkent a közvetlen félelem, amelyet az egyik ember a másiktól kivált, s ezzel arányosan növekszik a szem és a felettes én által közvetített, belső félelem.

Ha megengedett és mindennapos jelenség a fegyverhasználat a harcban, akkor – hogy az egyik korábban említett példára emlékeztessünk – nincs túl nagy jelentősége annak a kis mozdulatnak, amellyel az egyik ember az asztalnál átnyújtja a kést a másiknak. Mikor egyre jobban korlátozzák a fegyverhasználatot, mikor a külső és belső kényszerek egyaránt egyre jobban megnéhezítik azt, hogy az egyén izgalmtól vagy dühét fizikai támadásban élje ki, akkor az emberek fokozatosan egyre érzékenyebbé válnak mindenre, ami támadásra, agresszióra emlékeztet. Már a támadás gesztusa is érintkezik a veszélyözónával; már azt is kínos látni, ha valaki úgy nyújtja át a kést, hogy a

másik emberre irányul.¹⁴⁹ S a finom udvari társadalom legérzékenyebb, kis köreiről – amelyek számára ez az érzékenység egyúttal presztízsérték, a megkülönböztetés eszköze is, s éppen ezért gyakorolják – a tilalom azután lassan kiterjed az egész civilizált társadalomra, miközben a harcias képzetársításokkal egészen bizonyosan egy sor más, a szorongáshoz kötött, ösztönrétegből eredő képzetársítás cseng össze.

Egész sor példán mutattuk ki, miként korlátozzák egyre jobban a kés használatát, s miként veszik körül kisebb-nagyobb tilalmak egész sóvényével mint veszélyzónát. Nyitott kérdés, mennyire marad külső kényszer az udvari arisztokrácia körében a fizikai erőszakról való lemondás, s milyen mértékben alakult már át belső kényszerre. Az asztali kés használata a törével együtt itt minden korlátozás ellenére eleinte még elég széles körű. Ahogy a vadászat és az állatok megölése még a férfiak megengedett és eléggé mindennapos örömei közé tartozik, úgy a megölt állat feldarabolása az asztalnál még szintén a felesélyeztettségküszöbön innen, a megengedett szférájában helyezkedik el. Végül azután, a polgári rétegek lassú felemelkedésével, amelyek esetében a társadalmi funkciók egész adottságrendszerre miatt a pacifikálódás, a belső kényszereké történő egész átalakulás ezen a ponton messze teljesebb és feltétlenebb, messze a társadalmi élet színfalai mögé számúzik a megölt állatok feldarabolását, noha, mint oly gyakran megessük egyes országokban – különösen Angliában –, tovább él, fennmarad valami a régi szokásokból: a kés használatát, sőt a kés pusztá kézbevetését is mindenütt elkerülik, amikor csak az nem engedhetetlenül szükséges. Az érzékenység ebben az irányban növekszik.

Sok közül ez az egyik példa a lelki háztartás azon struktúráváltózásának bizonyos oldalaira, amelyet röviden és velősen „civilizációnak” nevezünk: az emberi társadalomban sehol sem találunk olyan pontot, ahol ne létezne a külső vagy az automatikus, belső hatalmaktól való félelem. E kettő valami eltérőt jelent az ember számára, ám végső soron elválaszthatatlan egymástól. Valamilyen civilizációs folyamaton során nem az történik, hogy eltűnik az egyik, és felbukkan a másik. Változni csak a külső és a belőlük eredő félelmek aránya és egész felépítésük változik: az ember külső hatalmaktól való félelmei – noha teljesen sohasem tűnnek el – csökkennek; a sohasem hiányzó, lappangó vagy tényleges szorongások, amelyek az ösztön és az én közötti feszültségből erednek, az előbbiekhöz képest erősebbekké, mindenoldalúbakká és állandóbbakká válnak. A szegyen- és feszélyeztettségáthárósszeszűkülésére vonatkozó bizonyítékok, amelyekkel e mű első kötetében találkozunk, valójában csak különösen egyszerűen és szemléletesen mutatják be az emberilek-háztartás ama átalakulásának irányát és struktúráját, amelyet sok más oldalról is bemutatathatnánk. Egészen hasonló szerkezetet mutat például az átmenet a középkori

katolikus felettesén-képződésről a protestánsra. Itt is az a döntő lökés, hogy belsővé válnak a félelmek. Mindeközben csupán egyet ne tévesztünk szem elől: hogy ma is, mint egykor, a felnőttnél ember belső szorongásainak valamennyi formája a gyermek másokkal, külső hatalmakkal kapcsolatos félelmeivel függ össze.

VII. A FELSŐ RÉTEG ERŐSEBB KÖTÖTTSÉGEI. ERŐSÖDIK A FELFELE TÖREKVÉS

Korábban egyszer utaltunk már arra, hogy bizonyos képeken,¹⁵⁰ melyeket a késő középkor lovagi-udvari felső rétegének szántak, az alsó rétegekhez tartozó emberek és az alsó rétegre jellemző mozdulatok ábrázolását még egyáltalán nem érzik különösebben kínosnak, míg az a szigorúbb szelektció, amely az abszolutisztikus-udvari felső réteg felesélyeztettségmájának felel meg, már csak a nagy, mérsékelt vagy legalábbis kifinomult gesztusokat engedti szóhoz jutni a megformálásban, s lehetőleg mindent távol tart innen, ami vulgáris, és ami az alsó rétegekre emlékeztet.

A vulgárisnak ez az elutasítása, a fokozódó érzékenység mindenre, ami az alacsonyabb rangú rétegek kisebb érzékenységének felel meg, az udvari felső rétegben a társas-társadalmi viselkedés valamennyi szféráján végighúzódik. Pontosabban megmutattuk már,¹⁵¹ hogy miként nyilvánul meg ez például a beszéd udvari modelljében. Nem illik azt mondani – magyarázza az udvari hölgy –, hogy „un mien ami” vagy „le pauvre défunt”, mert mindennek „polgári szaga van”; s amikor a polgár védekezik, s ellene veti, hogy végtére is egész sor jó társaságból származó ember is használja ezeket a kifejezéseket, akkor ezt a válszt kapja: „Nagyon is lehetséges, hogy egész sor tisztességes embernek nincs érzéke nyelvünk finomságaihoz. Ezeket a »finomságokat«... csak kevés ember ismeri.”

Ez éppúgy parancsoló erejű kijelentés, ahogy parancsolóak ennek az érzékenységnek a követelményei is. Az ezen a módon szelektáló emberek egyáltalán nem is képesek, nem is próbálják részletesebben megindokolni, hogy egyes esetben miért tartják kellemesnek az egyik szóhasználatot, és miért érinti őket kínosan a másik. Különös érzékenységük a legszorosabban függ össze az ösztönimpulzusoknak azzal az erőteljesebb, sajátos szabályozásával és átalakulásával, amelyre sajátos társadalmi helyzetüknel fogva kényszerülnek. Az a határozottság, amellyel kijelenthetik: „Ez a szókapcsolat jól hangzik; azokat a színösszefüggéseket rosszul választották meg”, egyszóval, biztos izlésük inkább pszichés ömirányításuk tudattalanul működő figurációira, mint tudatos megfontolásokra vezethető vissza. De itt is világos, hogy